



This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>



43. 1081.

M. T. Ciceronis

DE OFFICIIS

Libri III.

Recensuit

Rudolphus Stuerenburg.

Phil. Doct. Gymn. Hildb. Dir.

Accedit Commentarius.

Lipsiae.

Sumptu Reichenbachiorum fratrum.

1843.

GODOFREDO HERMANNO,
philologiae parenti, Germaniae praeceptori,

hunc librum

1.

dicavit

Rudolphus Stuerenburg.

GODFREDO HERMANZO

Biología general, fisiología, anatomía, histología

Primera edición



Requiere el lector

PRAEFATIO.

Cum abhinc annos novem emendatos hos libros edere voluissem, magis multo quam antea fuerant depravatos edideram. Quam post calamitatem si antiquius nihil habui quam ut emendatos aliquando ex omni parte hos libros ederem, nec mirabuntur docti me tamdiu hanc horum librorum editionem distulisse et veniam dabunt, si ne hoc quidem tempore omnibus locis verum viderim.

Quamquam Lambini, Beieri, Orellii opera multi horum librorum loci rectius constituti sunt, tamen de plerisque denuo fuit inquirendum. Inveteratas opiniones expuli, repudiatas ex saeculis lectiones egregias esse ostendi, coniecturas multas et feci et recepi nec facere volui, quas recipere non potui, Nonii in his libris aucto-

**ritatem penitus labefactavi, neutram denique codicum
familiam caecus secutus sum.**

**Quae omnia si, ut volui, praestitero, veterem culpam
expiatam habebo.**

Scripsi Hildburghusae die vi. mens. Octobris

MDCCCXLII.

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS
AD MARCUM FILIUM
LIBER PRIMUS.

I. 1. Quamquam te, Marce fili, annum iam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet praeceptis institutisque philosophiae propter summam et doctoris auctoritatem et urbis, quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis, tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum Graecis Latina coniunxi neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci, idem tibi censeo faciendum, ut par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem nos, ut videmur, magnum attulimus adiumentum hominibus nostris, ut non modo Graecarum litterarum rudes, sed etiam docti aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum et ad iudicandum. 2. Quamobrem disces tu quidem a principe huius aetatis philosophorum: et disces, quamdiu voles, tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non poenitebit: sed tamen nostra legens, non multum a Peripateticis dissidentia, quoniam utrique Socratici et Platonici volumus esse, de rebus ipsis utere tuo iudicio: nihil enim impedio; orationem autem Latinam efficies profecto legendis nostris plenior. Nec vero hoc arroganter dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis, quod est oratoris proprium, apte, distincte, ornate dicere, quoniam in eo studio aetatem

consumpsi, si id mihi assumo, videor id meo iure quodam modo vindicare. 3. Quamobrem magnopere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, qui iam illis fere aequarunt, studiose legas. Vis enim maior in illis dicendi; sed hoc quoque colendum est aequabile et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Graecorum adhuc contigisse, ut idem utroque in genere laboraret sequereturque et illud forense dicendi et hoc quietum disputandi genus: nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens; dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit iudicium: utrumque certe secuti sumus. 4. Equidem et Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere: et Demosthenem, si illa quae a Platone didicerat tenuisset et pronuntiare voluisset, ornate splendideque facere potuisse. Eodemque modo de Aristotele et Isocrate iudico: quorum uterque suo studio delectatus contempsit alterum. II. Sed cum statuissem scribere ad te aliquid hoc tempore, multa posthac, ab eo ordiri volui maxime, quod et aetati tuae esset aptissimum et auctoritati meae. Nam cum multa sint in philosophia et gravia et utilia accurate copioseque a philosophis disputata, latissime patere videntur ea quae de officiis tradita ab illis et praecepta sunt. Nulla enim vitae pars neque publicis neque privatis, neque forensibus neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid neque si cum altero contrahas, vacare officio potest: in eoque et colendo sita vitae est honestas omnis et negligendo turpitudine. 5. Atque haec quidem quaestio communis est omnium philosophorum. Quis est enim qui nullis officii praeceptis tradendis philosophum se audeat dicere? Sed sunt nonnullae disciplinae quae propositis bonorum et malorum finibus officium omne pervertant. Nam qui summum bonum sic instituit ut nihil habeat cum

virtute coniunctum idque suis commodis, non honestate metitur, hic si sibi ipse consentiat et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit nec iustitiam nec liberalitatem: fortis vero dolorem summum malum indicans aut temperans voluptatem summum bonum statuens esse certe nullo modo potest. 6. Quae quamquam ita sint in promptu ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hae disciplinae igitur si sibi consentaneae velint esse, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii praecepta firma, stabilia, coniuncta naturae tradi possunt, nisi aut ab iis qui solam aut ab iis qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. Ita propria est ea praeceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum: quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli iam pridem explosa sententia est: qui tamen haberent ius suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequimur igitur hoc quidem tempore et hac in quaestione potissimum Stoicos, non ut interpretes, sed, ut solemus, e fontibus eorum iudicio arbitrioque nostro, quantum quoque modo videbitur, hauriemus.

7. Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium: quod a Panaetio praetermissum esse miror. Omnis enim quae a ratione suscipitur de aliqua re institutio, debet a definitione proficisci, ut intelligatur, quid sit id de quo disputetur. III. Omnis de officio duplex est quaestio. Unum genus est quod pertinet ad finem bonorum, alterum quod positum est in praeceptis quibus in omnes partes usus vitae conformari possit. Superioris generis huiusmodi exempla sunt: Omniane officia perfecta sint: numquod officium aliud alio maius sit: et quae sunt generis eiusdem. Quorum autem officiorum praecepta traduntur, ea quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen minus id apparet, quia magis ad institutionem vitae communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris expli-

eandem. 8. Atque etiam alia divisio est officii. Nam et *medium* quoddam officium dicitur et *perfectum*. Perfectum officium *rectum*, opinor, vocemus, quoniam Graeci *κατόρθωμα*, hoc autem commune officium *καθῆκον* vocant. Atque ea sic definiunt, ut, *rectum* quod sit, id perfectum officium esse definiant: *medium* autem officium id esse dicunt, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit. 9. Triplex igitur est, ut Panaetio videtur, consilii capiendi deliberatio. Nam aut honestumne factu sit, an turpe dubitant id quod in deliberationem cadit; in quo considerando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur; tum autem aut anquirunt aut consultant, ad vitae commoditatem iucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint iuvare et suos, conducat id necne de quo deliberant: quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id quod videtur esse utile. Cum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit ut distrahatur in deliberando animus afferatque accipitem curam cogitandi. 10. Hac divisione, cum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit, duo praetermissa sunt. Nec enim solum, utrum honestum, an turpe sit, deliberari solet, sed etiam duobus propositis honestis, utrum honestius: itemque duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum igitur est de honesto, sed dupliciter; tum pari ratione de utili; post de comparatione eorum disserendum.

IV. 11. Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam corpusque tueatur declinetque ea quae nocitura videantur, omniaque quae sint ad vivendum necessaria anquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia generis eiusdem. Commune autem animantium omnium est coniunctionis appetitus procreandi causa et cura quaedam eorum quae procreata sunt. Sed inter

hominem et beluam hoc maxime interest quod haec tantum quantum sensu movetur, ad id solum quod adest quodque praesens est, se accommodat paulum admodum sentiens praeteritum aut futurum. Homo autem, quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt earumque progressus et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat rebusque praesentibus adiungit atque annectit futuras: facile totius vitae cursum videt ad eamque degendam praeparat res necessarias. 12. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis et ad vitae societatem, ingeneratque in primis praecipuum quendam amorem in eos qui procreati sunt, impellitque ut hominum coetus et celebrationes et esse et a se obiri velit ob easque causas studeat parare ea quae suppedient et ad cultum et ad victum, nec sibi soli, sed coniugi, liberis ceterisque quos caros habeat tuerique debeat. Quae cura exsuscitat etiam animos et maiores ad rem gerendam facit. 13. In primisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio. Itaque cum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere; cognitionemque rerum aut occultarum aut admirabilium ad beate vivendum necessariam ducimus. Ex quo intelligitur, quod verum, simplex sincerumque sit, id esse naturae hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adiuncta est appetitio quaedam principatus, ut nemini parare animus bene a natura informatus velit nisi praecipienti aut docenti aut utilitatis causa iuste et legitime imperanti: ex quo magnitudo animi existit humanarumque rerum contemptio. 14. Nec vero illa parva vis naturae est rationisque quod unum hoc animal sentit, quid sit ordo, quid sit quod deceat in factis dictisque, qui modus. Itaque eorum ipsorum quae adspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit. Quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis

pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat; cavetque ne quid indecore effeminateve faciat; tum in omnibus et opinionibus et factis, ne quid libidinose aut faciat aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur et efficitur id quod quaerimus, honestum: quod etiamsi nobilitatum non sit, tamen honestum sit, quodque vere dicimus, etiamsi a nullo laudetur, natura esse laudabile.

V. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem honesti vides: quae si oculis cerneretur, *mirabiles amores*, ut ait Plato, excitaret sapientiae. Sed omne quod est honestum, id quatuor partium oritur ex aliqua. Aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur, aut in hominum societate tuenda tribuendoque suum cuique et rerum contractarum fide, aut in animi excelsi atque invicti magnitudinis ac robore, aut in omnium quae fiunt quaeque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia. 15. Quae quatuor quumquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte quae prima descripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri; eiusque virtutis hoc munus est proprium. 16. Ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic, quasi materia, quam tractet et in qua versetur, subiecta est veritas. 17. Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas res parandas tuendasque quibus actio vitae continetur: ut et societas hominum conjunctioque servetur et animi excellentia magnitudoque cum in augendis opibus utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despicendis eluceat. Ordo autem et constantia et moderatio et ea quae sunt his similia, versantur in eo genere ad quod est adhibenda actio quaedam, non solum mentis

agitatio. 18. His enim rebus quae tractantur in vita, modum quendam et ordinem adhibentes honestatem et decus conservabimus.

VI. Ex quatuor autem locis in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem: in qua excellere pulchrum putamus, labi autem, errare, nescire, decipi et malum et turpe ducimus. In hoc genere et naturali et honesto duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus hisque temere assentiamur: quod vitium effugere qui volet, (omnes autem velle debent) adhibebit ad considerandas res et tempus et diligentiam. 19. Alterum est vitium quod quidam nimis magnum studium multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias: quibus vitis declinatis, quod in rebus honestis et cognitione dignis operae curaeque ponetur, id iure laudabitur: ut in astrologia C. Sulpicium audivimus, in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus, multos in dialecticis, plures in iure civili. Quae omnes artes in veri investigatione versantur: cuius studio a rebus gerendis abduci contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen fit intermissio saepe multique dantur ad studia reditus: tum agitatio mentis, quae numquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis, etiam sine opera nostra continere. Omnis autem cogitatio motusque animi aut in consiliis capiendis de rebus honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum aut in studiis scientiae cognitionisque versabitur.

VII. 20. Ac de primo quidem officii fonte diximus, de tribus autem reliquis latissime patet ea ratio qua societas hominum inter ipsos et vitae quasi communitas continetur. Cuius partes duae sunt: iustitia, in qua virtutis splendor est maximus: ex qua viri boni nominantur; et huic coniuncta beneficentia, quam eandem vel benignitatem vel

liberalitatem appellari licet. Sed iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat nisi lacessitus iniuria: deinde ut communibus utatur pro communibus, privatis ut suis. 21. Sunt autem privata nulla natura, sed aut vetere occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt, aut victoria, ut qui bello potiti sunt, aut lege, pactione, condicione, sorte. Ex quo fit ut ager Arpinas Arpinatium dicatur, Tusculanus Tusculanorum; similiaque est privatarum possessionum descriptio. Ex quo quia suum cuiusque fit, eorum quae natura fuerant communis, quod cuique obligit, id qui-que teneat; e quo si qui sibi appetet, violabit ius humanae societatis. 22. Sed quoniam, (ut praeclare scriptum est a Platone) non nobis solum nati sumus ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici; atque, ut placet Stoicis, quae in terris gignantur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alli prodesse possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo, tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem. 23. Fundamentum autem est iustitiae fides, id est dictorum conventionumque constantia et veritas. Ex quo, quamquam hoc videbitur fortasse culpam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta, credamusque, quia *fiat*, quod dictum est, appellatam *fidem*.

Sed iniustitiae genera duo sunt: unum eorum qui inferunt, alterum eorum qui ab iis quibus inferuntur, si possunt, non propulsant iniuriam. Nam qui iniuste impetum in quempiam facit aut ira aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit nec obsistit, si potest, iniuriae, tam est in vitio quam si parentes aut amicos aut patriam deserat. 24. Atque illae quidem iniuriae quae nocendi causa de industria inferuntur, saepe a metu proficiuntur; cum is qui

nocere alteri cogitat, timet ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad inluriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea quae concupiverunt: in quo vitio latissime patet avaritia. VIII. Expetuntur autem divitiae cum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates. 25. In quibus autem maior est animus, in iis pecuniae cupiditas spectat ad opes et ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat ullam satis magnam pecuniam esse ei qui in republica princeps vellet esse, cuius fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus vitaeque cultus cum elegantia et copia: quibus rebus effectum est ut infinita pecuniae cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio nemini nocens vituperanda est, sed fugienda semper iniuria est. 26. Maxime autem adducuntur plerique ut eos iustitiae capiat oblivio, cum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud Ennium,

Nulla sancta societas

Nec fides regni est:

id latius patet. Nam quidquid eiusmodi est in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio ut difficillimum sit sanctam servare societatem. Declaravit id modo temeritas C. Caesaris, qui omnia iura divina et humana pervertit propter eum quem sibi ipse opinionis errore finxerat principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis splendidissimisque ingeniis plerumque exsistunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates. Quo magis cavendum est ne quid in eo genere peccetur. 27. Sed in omni iniustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae plerumque brevis est et ad tempus, an consulto et cogitata fiat iniuria. Leviora enim sunt ea quae repentino aliquo motu accidunt quam ea quae meditata et praeparata inferuntur. IX, 28. Ac de inferenda quidem iniuria satis dictum est, praetermittendae autem defensionis deserendi-

que officii plures solent esse causae. Nam aut inimicitias aut laborem aut sumptus suscipere nolunt, aut etiam negligentia, pigritia, inertia aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur ut eos quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est ne non satis sit id quod apud Platonem est in philosophos dictum: quod in veri investigatione versentur quodque ea quae plerique vehementer expetant, de quibus inter se digladiari soleant, contemnant et pro nihilo ducant, propterea iustos esse. Nam alterum iustitiae genus assequuntur, in inferenda ne cui noceant iniuria: in altero delinquant. Discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ne ad rempublicam quidem accessuros putat nisi coactos. Aequius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita iustum est quod recte fit, si est voluntarium. 29. Sunt etiam qui aut studio rei familiaris tuendae, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur iniuriam: qui altero iniustitiae genere vacant, in alterum incurrunt. Deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum.

Quoniam igitur duobus generibus iniustitiae propositis adiunximus causas utriusque generis easque res ante constituimus quibus iustitia contineretur: facile, quod cuiusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmet ipsos valde amabimus, iudicare. 30. Est enim difficilis cura rerum alienarum; quamquam Terentianus ille Chremes *humani nihil a se alienum putat*: sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quae nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa quae ceteris, quae quasi longo intervallo interiecto videmus: aliter de illis ac de nobis iudicamus. Quocirca bene praecipunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites aequum sit an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se: dubitatio cogitationem significat iniuriae. X. 31. Sed incidunt saepe tempora, cum ea quae maxime videntur digna esse iusto homine

eoque quem virum bonum dicimus, commutantur fluntque contraria: ut reddere depositum, facere promissum etiamne furioso? quaeque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non servare fit iustum. Referri enim decet ad ea quae posui principio fundamenta iustitiae: primum, ut ne cui noceatur: deinde, ut communi utilitati serviatur. Ea cum tempore commutantur, commutatur officium et non semper est idem. 32. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei cui promissum sit, vel ei qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus Hippolyto filio non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea quae sint illis quibus promiseris inutilia, nec, si plus tibi ea noceant quam illi prosint cui promiseris, contra officium est maius anteponi minori: ut si constitueris te cuipiam advocatum in rem praesentem esse venturum, atque inferim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium non facere quod dixeris: magisque ille cui promissum sit ab officio discedat, si se destitutum queratur. Iam illis promissis standum non esse quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit? 33. Quae quidem pleraque iure praetorio liberantur, nonnulla legibus.

Exsistunt etiam saepe iniuriae calumnia quadam et nimis callida, sed malitiosa iuris interpretatione. Ex quo illud: *summum ius summa iniuria* factum est iam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur: ut ille qui, cum triginta dierum essent cum hoste induciae factae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium induciae. Ne noster quidem probandus, si verum est Q. Fabium Labeonem seu quem alium (nihil enim habeo praeter auditum) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, cum

ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ne cupide quid agerent, ne appetenter, atque ut regredi quam progredi mallerent. Id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit: in medio relictum quod erat, populo Romano adiudicavit. Decipere hoc quidem est, non iudicare. Quocirca in omni est re fugienda talis solertia.

XI. Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos servanda a quibus iniuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi modus, atque haud scio an satis sit eum qui laceggerit iniuriae suae poenitere: ut et ipse ne quid tale posthac, et ceteri sint ad iniuriam tardiores. 34. Atque in republica maxime conservanda sunt iura belli. Nam cum sint duo genera decertandi; unum per disceptationem, alterum per vim: cumque illud proprium sit hominis, hoc beluarum: confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. 35. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam causam ut sine iniuria in pace vivatur, parva autem victoria conservandi ii qui non crudelēs in bello, non immanes fuerunt: ut maiores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt, at Karthaginem et Numantiam funditus sustulerunt: nollem Corinthum, sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum, si non optimam, at aliquam rempublicam, quae nunc nulla est, haberemus. Et cum iis quos vi deviceris, consulendum est, tum iis qui armis positis ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi. In quo tantopere apud nostros iustitia culta est, ut ii qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more maiorum. 36. Ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani iure perscripta est. Ex quo intelligi potest,

nullum bellum esse iustum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit et indictum. Popilius imperator tenebat provinciam: in cuius exercitu Catonis filius tiro militabat. Cum autem Popillio videretur unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed cum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popillum scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obliget militiae sacramento; quia priore amisso iure cum hostibus pugnare non poterat. 37. Adeo summa erat observatio in bello movendo. M. quidem Catonis senis epistola est ad M. filium, in qua scribit se audisse eum missum factum esse a consule, cum in Macedonia Persico bello miles esset. Monet igitur ut caveat ne proellum ineat. Negat enim ius esse, qui miles non sit, cum hoste pugnare. XII. Equidem etiam illud animadverto, quod, qui proprio nomine *perduellis* esset, is *hostis* vocaretur, lenitate verbi rei tristitiam mitigatam. *Hostis* enim apud maiores nostros is dicebatur quem nunc *peregrinum* dicimus. Inducant duodecim tabulae, ut: STATUS DIES CUM HOSTE: itemque ADVERSUS HOSTEM AETERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest, eum quicum bellum geras, tam molli nomine appellare? Quamquam id nomen durius efficit iam vetustas: a peregrino enim recessit et proprie in eo qui arma contra ferret, remansit. 38. Cum vero de imperio decertatur belloque quaeritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem quas dixi paullo ante iustas causas esse bellorum. Sed ea bella quibus imperii proposita gloria est, minus acerbè gerenda sunt. Ut enim cum civiliter contendimus, aliter, si est inimicus, aliter, si competitor; cum altero certamen honoris et dignitatis est, cum altero capitis et famae: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum ut cum inimicis gerebatur, uter esset, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi, crudelis Hannibal; reliqui

iustiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis illa praeclara:

*Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis;
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare, hera quidve ferat Fors,
Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorumdem me libertati parcere certum est:
Dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis Dis.*

Regalis sane, et digna Aeacidarum genere sententia. XIII. 39. Atque etiam si quid singuli temporibus adducti hosti promiserunt, est in eo ipso fides conservanda. Ut primo Punico bello Regulus captus a Poenis, cum de captivis commutandis Romam missus esset iurassetque se rediturum, primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit; deinde, cum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit quam fidem hosti datam fallere. 40. Secundo autem Punico bello post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam adstrictos misit iureiurando se redituros esse, nisi de redimendis iis qui capti erant impetrassent: eos omnes censoria, quoad quisque eorum vixit qui pelerassent, in aerariis reliquerunt; nec minus illum qui iurisiurandi fraude culpam invenerat. Cum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus e castris iureiurando se solum putabat: et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris cogitandum. Maximum autem exemplum est iustitiae in hostem a maioribus nostris constitutum. Cum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus se venenum regi daturum et eum necaturum, senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit. Ita ne hostis quidem et potentis et bellum ultro inferentis interitum cum scelere approbavit. 41. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est, meminimus autem etiam adver-

sus infimos iustitiam esse servandam. Est autem infima condicio et fortuna seryorum: quibus non male praecipunt qui ita iubent uti ut mercenariis, operam exigendam, iusta praebenda. Cum autem duobus modis, id est aut vi aut fraude fiat iniuria, fraus quasi vulpeculae, vis leonis videtur: utrumque homine alienissimum, sed fraus odio digna maiore. Totius autem iniustitiae nulla capitalior est quam eorum qui tum cum maxime fallunt id agunt ut viri boni esse videantur. De iustitia satis dictum est.

XIV. 42. Deinceps, ut erat propositum, de *beneficentia* ac de *liberalitate* dicatur: qua quidem nihil est naturae hominis accommodatius, sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum, ne obsit benignitas et iis ipsis quibus benigne videbitur fieri et ceteris: deinde ne maior benignitas sit quam facultates: tum ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est iustitiae fundamentum, ad quam haec referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi cui prodesse velle videantur, non benefici neque liberales, sed perniciosi assentatores iudicandi sunt: et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia ut si in suam rem aliena convertant. 43. Sunt autem multi et quidem cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur: hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abest officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur ut ea liberalitate utamur quae prosit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullae, C. Caesaris pecuniarum translatio a iustis dominis ad alienos non debet liberalis videri: nihil enim liberale, quod non idem iustum. 44. Alter locus erat cautionis, ne benignitas maior esset quam facultates: quod, qui benigniores volunt esse quam res patitur, primum in eo peccant quod iniuriosi sunt in proximos. Quas enim copias his et suppeditari aequius est et relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi

per iniuriam, ut ad largiendum suppetant copiae. Videre etiam licet plerosque non tam natura liberales quam quaedam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa quae proficisci ab ostentatione magis, quam a voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati est coniunctior quam aut liberalitati aut honestati. 44. Tertium est propositum ut in beneficentia delectus esset dignitatis: in quo et mores eius erunt spectandi in quem beneficium conferetur, et animus erga nos et communitas ac societas vitae et ad nostras utilitates officia ante collata: quae ut concurrant omnia optabile est; si minus, plures causae maioresque ponderis plus habebunt. XV. 46. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus planeque sapientibus, sed cum iis in quibus praeclare agitur si sunt simulacra virtutis: etiam hoc intelligendum puto neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime virtutibus his lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, hac ipsa, de qua multa iam dicta sunt, iustitia. Nam fortis animus et magnus in homine non perfecto nec sapiente ferventior plerumque est: illae virtutes bonum virum videntur potius attingere. 47. Atque haec in moribus; de benevolentia autem quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio ut ei plurimum tribuamus a quo plurimum diligamur: sed benevolentiam non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantia iudicemus: sin erunt merita ut non ineunda sed referenda sit gratia, maior quaedam cura adhibenda est: nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. 48. Quod si ea quae utenda acceperis, maiore mensura, si modo possis, iubet reddere Hesiodus: quidnam beneficio provocati facere debemus? an imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt quam acceperunt? Etenim si in eos quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre: quales in eos esse debemus qui iam profuerunt? Nam

cum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi; demus neone, in nostra potestate est: non reddere viro bono non licet, modo id facere possit sine iniuria. 49. Acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi. Nec dubium quin maximo cuique plurimum debeat. In quo tamen in primis, quo quisque animo, studio, benevolentia fecerit, ponderandum est. Multi enim faciunt multa temeritate quadam, sine iudicio vel morbo in omnes vel repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati: quae beneficia aequae magna non sunt habenda atque ea quae iudicio, considerate constanterque delata sunt. Sed in collocando beneficio et in referenda gratia, si cetera paria sunt, hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod contra fit a plerisque. A quo enim plurimum sperant, etiamsi is non eget, tamen ei potissimum inserviunt. XVI. 50. Optime autem societas hominum coniunctioque servabitur, si, ut quisque erit coniunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quae natura principia sint communitatis et societatis humanae, repetendum videtur altius. Est enim primum, quod cernitur in universi generis humani societate. Eius autem vinculum est ratio et oratio; quae docendo, discendo, communicando, disceptando, iudicando conciliat inter se homines coniungitque naturali quadam societate. Neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus: iustitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus; sunt enim rationis et orationis expertes. 51. Ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes societas haec est, in qua omnium rerum quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas: ut quae descripta sunt legibus et iure civili, haec ita teneantur ut sit constitutum: e quibus ipsis cetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est: *Amicorum esse communia omnia*. Omnia autem communia hominum

videntur ea quae sunt generis eius quod ab Ennio positum in una re transferri in multas potest.

*Homo qui erranti comiter monstrat viam,
Quasi lumen de suo lumine accendat, facit:
Nihilominus ipsi lucet, cum illi accenderit.*

Una ex re satis praecipit ut, quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. 52. Ex quo sunt illa communia: non prohibere aqua profluente; pati ab igne ignem capere, si qui velit; consilium fidele deliberanti dare: quae sunt iis utilia qui accipiunt, danti non molesta. Quare et his utendum est et semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copiae parvae singulorum sunt; eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo: vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem, *Nihilominus ipsi lucet*: ut facultas sit qua in nostros simus liberales. XVII. 53. Gradus autem plures sunt societatis hominum. Ut enim ab illa infinita discedatur, propior est eiusdem gentis, nationis, linguae; qua maxime homines coniunguntur: interius etiam est eiusdem esse civitatis. Multa enim sunt civibus inter se communia: forum, fana, porticus, viae, leges, iura, iudicia, suffragia, consuetudines praeterea et familiaritates multisque cum multis res rationesque contractae. Artior vero colligatio est societatis propinquorum. Ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur. 54. Nam cum sit hoc natura commune animantium ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso coniugio est: proxima in liberis: deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium urbis et quasi seminarium reipublicae. Sequuntur fratrum coniunctiones: post consobrinorum sobrinorumque: qui cum una domo iam capi non possint, in alias domos, tamquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia et affinitates; ex quibus etiam plures propinqui. Quae propagatio et robore origo est rerum publicarum. Sanguinis autem coniunctio et benevolentia deviacit homines et caritate.

55. Magnum est enim eadem habere monumenta maiorum, eisdem uti sacris, sepulcra habere communia. Sed omnium societatum nulla praestantior est, nulla firmitior quam cum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate coniuncti. Illud enim honestum quod saepe dicimus, etiam si in alio non cernimus, tamen nos movet, atque illi in quo id inesse videtur amicos facit. 56. Et quamquam omnis virtus nos ad se allicit facitque ut eos diligamus in quibus ipsa inesse videatur, tamen iustitia et liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est amabilius nec copulativius quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt eademque voluntates, in his fit ut aequae quilibet altero delectetur ac seipso: efficiturque id quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est quae conficitur ex beneficiis ultro et citro datis acceptisque: quae et mutua et grata dum sunt, inter quos ea sunt, firma devinciuntur societate. 57. Sed cum omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior quam ea quae cum republica est uni cuique nostrum. Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates patria una complexa est: pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas qui lacerarunt omni scelere patriam et in ea funditus delenda occupati et sunt et fuerunt. 58. Sed si contentio quaedam et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum sit officii: principes sint patria et parentes, quorum beneficiis maximis obligati sumus: proximi liberi totaque domus, quae spectat in nos solos neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis fortuna plerumque est. Quamobrem necessaria praesidia vitae debentur his maxime quos ante dixi: vita autem victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam obiurgationes in amicitia vigent maxime: estque ea iucundissima amicitia,

quam similitudo morum coniungit. XVIII. 59. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus qui temporum, suntque officia quae aliis magis quam aliis debeantur: ut vicinum citius adiuveris in fructibus percipiendis quam aut fratrem aut familiarem. At si lis in iudicio sit, propinquum potius et amicum quam vicinum defenderis. Haec igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, et addendo deducendoque videre, quae reliqui summa fiat: ex quo, quantum cuique debeat, intelligas. 60. Sed ut nec medici nec imperatores nec oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt: sic officii conservandi praecepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi: sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. 61. Atque ab his rebus quae sunt in iure societatis humanae, quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus; intelligendum est autem, cum proposita sint genera quatuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno elatoque humanasque res despiciente factum sit. Itaque in probis maxime in promptu est, si quid tale dici potest:

Vos etenim, iuvenes, animum geritis muliebrem

Ille virago viri:

et si quid eiusmodi:

Salmaci, da spolia, sine sudore et sanguine.

Contraque in laudibus, quae magno animo, fortiter excellenterque gesta sunt, ea nescio quomodo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis, Leuctris: hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabiles, alii: maximeque ipse populus

Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari. XIX. 62. Sed ea animi elatio quae cernitur in periculis et laboribus, si iustitia vacat pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est. Non modo enim id virtutis non est, sed est potius immanitatis omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, cum eam virtutem esse dicunt propugnantem pro aequitate. Quocirca nemo qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et malitia, laudem est adeptus. Nihil honestum esse potest, quod iustitia vacat. 63. Praeclarum igitur illud Platonis: *Non, inquit, solum scientia quae est remota ab iustitia, calliditas potius quam sapientia est appellanda: verum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciae potius nomen habeat quam fortitudinis.* Itaque viros fortes, magnanimos, eosdem bonos et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces esse volumus: quae sunt ex media laude iustitiae. 64. Sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitudine animi facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim apud Platonem est, *omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi*: sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellat, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus esse. Difficile autem est, cum praestare omnibus concupieris, servare aequitatem, quae est iustitiae maxime propria. Ex quo fit ut neque disceptatione vinci se nec ullo publico ac legitimo iure patiantur: existuntque in republica plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur et sint vi potius superiores quam iustitia pares. Sed quo difficilius, hoc praeclarius. Nullum enim est tempus quod iustitia vacare debeat. 65. Fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant iniuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo honestum illud quod maxime natura sequitur, in factis

positum, non in gloria iudicat; principemque se esse mavult quam videri. Etenim qui ex errore imperitiae multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res iniustas impellitur, ut quisque est altissimo animo, gloriae cupiditate: qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui laboribus susceptis periculisque aditis non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

XX, 66. Omnino fortis animus et magnus duabus rebus maxime cernitur: quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, cum persuasum sit nihil hominem nisi quod honestum decorumque sit aut admirari aut optare aut expetere oportere, nullique neque homini neque perturbationi animi nec fortunae succumbere. Altera est res ut, cum ita sis affectus animo ut supra dixi, res geras magnas illas quidem et maxime utiles, sed ut vehementer arduas plenasque laborum et periculorum cum vitae tum multarum rerum quae ad vitam pertineat. 67. Harum rerum duarum splendor omnis, amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est: causa autem et ratio efficiens magnos viros in priore. In eo est enim illud quod excellentes animos et humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id quod honestum sit bonum iudices et omni animi perturbatione liber sis. Nam et ea quae eximia plerisque et praeclara videntur, parva ducere eaque ratione stabili firmaque contemnere; fortis animi magnique ducendum est; et ea quae videntur acerba, quae multa et varia in hominum vita fortunaque versantur, ita ferre ut nihil a statu naturae discedas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est magnaeque constantiae. 68. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate: nec qui invictum se a labore praestiterit, vinci a voluptate. Quamobrem et haec videnda, et pecuniae fugienda cupiditas. Nihil enim est tam angusti animi tamque parvi quam amare divitias; nihil honestius magnificentiusque quam pecuniam

contemnere, si non habeas: si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda etiam est gloriae cupiditas, ut supra dixi. Eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda ac potius aut non accipienda interdum aut deponenda nonnumquam. 69. Vacandum autem omni est animi perturbatione, cum cupiditate et metu, tum etiam aegritudine et voluptate nimia et iracundia, ut tranquillitas animi et securitas adsit, quae affert cum constantiam tum etiam dignitatem. Multi autem et sunt et fuerunt qui eam quam dico tranquillitatem expetentes a negotiis publicis se removerint ad odiumque perfugerint: in his et nobilissimi philosophi longeque principes et quidam homines severi et graves nec populi nec principum mores ferre potuerunt, vixeruntque nonnulli in agris delectati re sua familiari. 70. His idem propositum fuit quod regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur: cuius proprium est sic vivere ut velis. XXI. Quare cum hoc commune sit potentiae cupidorum cum iis quos dixi otiosis: alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant; alteri, si contenti sint et suo et parvo. In quo neutrorum omnino contemnenda sententia est: sed et faciliior et tutior et minus aliis gravis aut molesta vita est otiosorum: fructuosior autem hominum generi et ad claritatem amplitudinemque aptior eorum qui se ad rempublicam et ad magnas res gerendas accommodaverunt. 71. Quapropter et iis forsitan concedendum sit rempublicam non capessentibus qui excellenti ingenio doctrinae sese dediderunt, et iis qui aut valetudinis imbecillitate aut aliqua graviore causa impediti a republica recesserunt, cum eius administrandae potestatem aliis laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despicere se dicant ea quae plerique mirentur, imperia et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto. Quorum iudicium in eo quod gloriam contemnunt et pro nihilo putent, difficile factu est non

probare: sed videntur labores et molestias, tum offensio-
num et repulsarum quasi quandam ignominiam timere et
infamiam. Sunt enim qui in rebus contrariis parum sibi
constent: voluptatem severissime contemnant, in dolore
sint molliores; gloriam negligent, frangantur infamia:
atque ea quidem non satis constanter. 72. Sed his qui
habent a natura adlumenta rerum gerendarum, abiecta
omni cunctatione adipiscendi magistratus et gerenda res-
publica est. Nec enim aliter aut regivitas aut declarari
animi magnitudo potest. Capessentibus autem rempubli-
cam nihilo minus quam philosophis, haud scio an magis
etiam et magnificientia et desipientia adhibenda sit rerum
humanarum, quam saepe dico, et tranquillitas animi atque
securitas; si quidem nec anxii futuri sunt et cum gravi-
tate constantiaque victuri. 73. Quae faciliora sunt philo-
sophis, quo minus multa patent in eorum vita quae for-
tuna feriat et quo minus multis rebus egent; et quia, si
quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt.
Quodcirca non sine causa maiores motus animorum conci-
tantur maiorque cura efficiendi rempublicam gerentibus
quam quietis; quo magis his et magnitudo est animi ad-
hibenda et vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam au-
tem qui accedit, caveat ne id modo consideret, quam illa
res honesta sit, sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem.
In quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet
propter ignaviam aut nimis confidat propter cupiditatem.
In omnibus autem negotiis, prius quam aggrediare, adhi-
benda est praeparatio diligens.

XXII. 74. Sed cum plerique arbitrentur res bellicas
maiores esse quam urbanas, minuenda est haec opinio.
Multi enim bella saepe quaesiverunt propter gloriae cupi-
ditatem: atque id in magnis animis ingeniisque plerumque
contingit eoque magis, si sunt ad rem militarem apti et
cupidi bellorum gerendorum. Vere autem si volumus iu-
dicare, multae res exstiterunt urbanae maiores clariores-
que quam bellicae. 75. Quamvis enim Themistocles iure

laudetur et sit eius nomen quam Solonis illustrius cite-
turque Salamis clarissimae testis victoriae, quae antepo-
natur consilio Solonis ei quo primum constituit Areopa-
gitas: non minus praeclarum hoc quam illud iudicandum
est. Illud enim semel profuit, hoc semper proderit civi-
tati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc malorum insti-
tuta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit in
quo ipse Areopagum adiuverit: at ille vere a se adiutum
Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatus
eius qui a Solone erat constitutus. 76. Licet eadem de
Pausania Lysandroque dicere: quorum rebus gestis quam-
quam imperium Lacedaemoniis putatur dilatatum, tamen
ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinae
conferendi sunt. Quia etiam ob has ipsas causas et pa-
rentiores habuerunt exercitus et fortiores. Mihi quidem
neque pueris nobis M. Scaurus C. Mario neque, cum ver-
saremur in republica, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere vide-
batur. Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi.
Nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in ex-
cidenda Numantia reipublicae profuit quam eodem tempore
P. Nasica privatus, cum Ti. Gracchum interemit: quamquam
haec quidem res non solum ex domestica est ratione: attingit
etiam bellicam, quoniam vi manuque confecta est: sed tamen
id ipsum est gestum consilio urbano, sine exercitu. 77. Illud
autem optimum est in quod invadi solere ab improbis et
invidis audio:

Cedunt arma togae, concedat laurea laudi.

Ut enim alios omittam, nobis reipublicam gubernantibus,
nonne togae arma cessare? Neque enim periculum in re-
publica fuit gravius umquam nec maius otium. Ita con-
siliis diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissi-
morum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quae res
igitur gesta umquam in bello tanta? qui triumphus con-
ferendus? 78. Licet enim mihi, Marce fili, apud te glo-
riari ad quem et hereditas huius gloriae et factorum imi-
tatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis

laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus hoc tribuit ut diceret frustra se triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt igitur domesticae fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam, quam in his operae studiique ponendum est. XXIII. 79. Omnino illud honestum quod ex animo excelso magnificoque quaerimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exerendum tamen corpus et ita afficiendum est ut obedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis et in labore tolerando. Honestum autem id quod exquirimus totum est positum in animi cura et cogitatione: in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicae praesunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio saepe aut non suscepta aut confecta bella sunt; nonnumquam etiam illata: ut M. Catonis bellum Punicum tertium; in quo etiam mortui valuit auctoritas. 80. Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fuga quam utilitatis ratione faciamus.

Bellum autem ita suscipiatur ut nihil aliud nisi pax quaesita videatur. Fortis vero animi et constantis est non perturbari in rebus asperis nec tumultuantem de gradu delicti, ut dicitur; sed praesenti animo uti et consilio nec a ratione discedere. 81. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est praecipere cogitatione futura et aliquanto ante constituere, quid accidere possit in utramque partem et quid agendum sit, cum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum sit: *Non putaram*. Haec sunt opera magni animi et excelsi et prudentia consilioque fidentis. Temere autem in acie versari et manu cum hoste configere immane quiddam et beluarum simile est. Sed cum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est et mors servituti turpitudinique anteponenda. XXIV. 82. De evertendis autem diripiendisque urbibus valde considerandum est, ne quid temere, ne quid crudeliter. Idque est viri magni rebus agitis punire fontes, multitudinem con-

servare, in omni fortuna recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, quemadmodum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant: sic reperias multos quibus periculosas et calida consilia et quietis cogitationibus splendidiora et maiora videantur. 83. Numquam omnino periculi fuga committendum est, ut imbelles timidique videamur: sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine causa: quo esse nihil potest stultius. Quapropter in ad-eundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant, gravioribus autem mor-bis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare dementis est; subvenire autem tempestati quavis ratione sapientis: eoque magis, si plus adipiscare re explicata boni quam addubitata mali. Periculosae autem rerum actiones partim iis sunt qui eas suscipiunt, partim reipublicae. Itemque alii de vita, alii de gloria et benevolentia civium in dis-crimen vocantur. Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula quam ad communia dimicareque paratius de honore et gloria quam de ceteris commodis.

84. Inventi autem multi sunt qui non modo pecuniam, sed etiam vitam profundere pro patria parati essent, iidem gloriae iacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republica quidem postulante: ut Callicratidas, qui cum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multa-que fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, cum consilio non paruit eorum qui classem ab Arginusis remo- vendam nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit Lacedaemonios classe illa amissa aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque haec quidem Lacedaemoniis plaga mediocris: illa pestifera qua, cum Cleombrotus invidiam timens temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemoniorum opes cor-ruerunt. Quanto Q. Maximus melius! de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem;

Non enim rumores ponebat ante salutem:

Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiae metu non audent dicere.

XXV. 85. Omnino qui reipublicae praefuturi sunt, duo Platonis praecepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur ut, quaecumque agunt, ad eam referant obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus reipublicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio reipublicae ad utilitatem eorum qui commissi sunt, non ad eorum quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam: ex quo evenit ut alii populares, alii studiosi optimi cuiusque videantur, pauci universorum. 86. Hinc apud Athenienses magnae discordiae; in nostra republica non solum seditiones, sed etiam pestifera bella civilia: quae gravis et fortis civis et in republica dignus principatu fugiet atque oderit, tradetque se totum reipublicae neque opes aut potentiam consecrabitur totamque eam sic tuebitur ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit, omninoque ita iustitiae honestatique adhaerescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat mortemque oppetat potius quam deserat illa quae dixi. 87. Miserrima omnino est ambitio honorumque contentio: de qua praeclare apud eundem est. Platonem: *Similiter facere eos qui inter se contulerent, uter potius rempublicam administraret, ut si nautae certarent, quis eorum potissimum gubernaret.* Idemque praecipit ut eos adversarios existimemus qui arma contra ferant, non eos qui suo iudicio tueri rempublicam velint: qualis fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

88. Nec vero audiendi, qui graviter inimicis irascendum putabunt, idque magnanimi et fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius

placabilitate atque clementia. In liberis vero populis et in iuris aequabilitate exercenda etiam est facilitas et altitudo animi, quae dicitur: ne, si irascamur aut intempestive accedentibus aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur reipublicae caussa severitas, sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem et animadversio et castigatio contumelia vacare debet; neque ad eum qui punitur aliquem aut verbis castigat, sed ad reipublicae utilitatem referri. 89. Cavendum est etiam ne maior poena quam culpa sit et ne hisdem de causis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo. Numquam enim, iratus qui accedet ad poenam, mediocritatem illam tenebit quae est inter nimium et parum: quae placet Peripateticis et recte placet, modo ne laudarent iracundiam et dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est; optandumque ut illi qui praesunt reipublicae legum similes sint, quae ad puniendum non iracundia, sed aequitate ducuntur.

XXVI. 90. Atque etiam in rebus prosperis et ad voluntatem nostram fluentibus superbiam magnopere, fastidium arrogantiamque fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre levitatis est: praeclaraque est aequabilitas in omni vita et idem semper vultus eademque frons; ut de Socrate, itemque de C. Laelio accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus gestis et gloria superatum a filio, facilitate et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter saepe turpissimus: ut recte praecipere videantur, qui monent ut, quanto superiores sumus, tanto nos geramus submissius. Panaetius quidem *Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum ait dicere, ut equos propter crebras contentiones procliorum ferocitate exsultantes dormitoribus tradere soleant, ut his faciliioribus possint uti: sic homines secundis rebus effrenatos sibi praefidentes tamquam*

in gyrum rationis et doctrinae duci oportere, ut perspicere rerum humanarum imbecillitatem varietatemque fortunae. 91. Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum hisque maior etiam quam ante tribuenda auctoritas. Iisdemque temporibus cavendum est ne assentatoribus patefaciamus aures nec adulari nos sinamus: in quo falli facile est, tales enim nos esse putamus ut iure laudemur. Ex quo nascuntur innumera-bilia peccata, cum homines inflati opinionibus turpiter irridentur et in maximis versantur erroribus. 92. Sed haec quidem hactenus, illud autem sic est iudicandum maximas geri res et maximi animi ab iis qui respublicas regant, quod earum administratio latissime pateat ad plurimosque pertineat. Esse autem magni animi et fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent aut conparentur magna quaedam seseque suarum rerum finibus continerent aut interiecti inter philosophos et eos qui rempublicam administrarent delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes neque excludentes ab eius usu suos, potiusque et amicis impertientes et reipublicae, si quando usus esset. Quae primum bene parata sit, nullo neque turpi quaestu neque odioso; tum quam plurimis, modo dignis, se utilem praebeat; deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia; nec libidini potius luxuriaeque quam liberalitati et beneficentiae pareat. Haec praescripta servantem licet magnifice, graviter animoseque vivere, atque etiam simpliciter, fideliter, vitae hominum amice.

XXVII. 93. Sequitur ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit: in qua verecundia, et quasi quidam ornatus vitae, temperantia et modestia omnisque sedatio perturbationum animi et rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id quod dici Latine decorum potest: Graece enim *πρέπον* dicitur decorum. Huius vis ea est ut ab honesto non queat separari. Nam et quod decet, honestum est: et quod honestum est, decet. 94. Qualis autem

differentia sit honesti et decori, facillius intelligi quam explanari potest. Quidquid est enim quod deceat, id tum apparet, cum antegressa est honestas. Itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet. Nam et ratione uti atque oratione prudenter et agere, quod agas, considerate omnique in re quid sit veri, videre et tueri decet; contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet quam delirare et mente esse captum: et iusta omnia decora sunt, iniusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. Quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro et decorum videtur: quod contra, id ut turpe, sic indecorum. 95. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc quod dico decorum, et ita pertinet ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim quiddam idque intelligitur in omni virtute, quod deceat: quod cogitatione magis a virtute potest quam re separari. Ut venustas et pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine: sic hoc de quo loquimur decorum totum illud quidem est cum virtute confusum, sed mente et cogitatione distinguitur. 96. Est autem eius descriptio duplex. Nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur, et aliud huic subiectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: *Decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiae in eo in quo natura eius a reliquis animantibus differat.* Quae autem pars subiecta generi est, eam sic definiunt ut id *decorum* velint esse, *quod ita naturae consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum specie quadam liberali.* XXVIII. 97. Haec ita intelligi existimare possumus ex eo decoro quod poetae sequuntur: de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poetas, quod deceat, dicimus, cum id quod quaque persona dignum est et fit et dicitur. Ut si Aeacus aut Minos diceret:

*Oderint, dum metuant: aut
natis sepulcro ipse est parens:*

indecorum videretur, quod eos fuisse iustos accepimus: at Atreo dicente plausus excitantur: est enim digna persona oratio. Sed poetae, quid quemque deceat, ex persona iudicabunt: nobis autem personam imposuit ipsa natura magna cum excellentia praestantiaque animantium reliquarum. 98. Quocirca poetae in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat et quid deceat, videbunt; nobis autem cum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint, cumque eadem natura doceat non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus, efficitur ut et illud quod ad omnem honestatem pertinet decorum, quam late fustum sit, appareat et hoc quod spectatur in uno quoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos et delectat hoc ipso quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum quod elucet in vita, movet approbationem eorum quibuscum vivitur, ordine et constantia et moderatione dictorum omnium atque factorum. 99. Adhibenda est igitur quaedam reverentia adversus homines et optimi cuiusque et reliquorum. Nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem quod differat in hominum ratione habenda inter iustitiam et verecundiam. Iustitiae partes sunt non violare homines; verecundiae non offendere: in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id quod decere dicimus, intellectum puto.

100. Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet viam quae deducit ad convenientiam conservationemque naturae: quam si sequemur ducem, numquam aberrabimus sequemurque et id quod acutum et perspicax natura est et id quod ad hominum consociationem accommodatum et id quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus. Neque

enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. 101. Duplex est enim vis animorum atque natura: una pars in appetitu posita est, quae est *ὁρμή* Graece, quae hominem huc et illuc rapit; altera in ratione, quae docet et explanat, quid faciendum fugiendumve sit. Ita fit, ut ratio praesit, appetitus obtemperet. XXIX. Omnis autem actio vacare debet temeritate et negligentia: nec vero agere quidquam cuius non possit causam probabilem reddere. Haec est enim fere descriptio officii. 102. Efficiendum autem est ut appetitus rationi obediant eamque neque praecurrant nec propter pigritiam aut ignaviam deserant sinque tranquilli atque omni perturbatione animi careant: ex quo elucebit omnis constantia omnisque moderatio. Nam qui appetitus longius evagantur et tamquam exultantes sive cupiendo sive fugiendo non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem et modum transeunt: relinquunt enim et abiiciunt obedientiam nec rationi parent cui sunt subiecti lege naturae: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum aut eorum qui aut libidine aliqua aut metu commoti sunt aut voluptate nimia gestiunt: quorum omnium vultus, voces, metus, statusque mutantur. 103. Ex quibus illud intelligitur (ut ad officii formam revertamur) appetitus omnes contrahendos sedandosque esse excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuito, inconsiderate negligenterque agamus. Neque enim ita generati a natura sumus, ut ad ludam et iocum facti esse videamur: ad severitatem potius et ad quaedam studia graviora atque maiora. Ludo autem et ioco uti illo quidem licet: sed sicut somno et quietibus ceteris, tum cum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus iocandi non profusum nec immodestum, sed ingenuum et facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam quae ab honestatis actionibus non sit aliena: sic in ipso ioco

aliquod probi ingenii lumen eluceat. 104. Duplex omnino est iocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscenum; alterum elegans, urbanum, ingeniosum, factum: quo genere non modo Plautus noster et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt, multaque multorum facete dicta, ut ea quae a sene Catone collecta sunt, quae vocant *ἀποκθέγματα*. Facilis igitur est distinctio ingenui et illiberalis ioci. Alter est, si tempore sit, ut si remisso animo, homine dignus; alter ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscenitas. Ludendi etiam est quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et campus noster et studia venandi honesta exempla ludendi.

XXX. 105. Sed pertinet ad omnem officii quaestionem, semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque beluis antecedit. Illae nihil sentiunt nisi voluptatem ad eamque feruntur omni impetu; hominis autem mens discendo alitur et cogitando, semper aliquid aut anquirat aut agit videndique et audiendi delectatione ducitur. Quin etiam, si quis est paulo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere, (sunt enim quidam homines non re, sed nomine) sed si quis est paulo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat appetitum voluptatis propter verecundiam. 106. Ex quo intelligitur corporis voluptatem non satis esse dignam hominis praestantia eamque contemni et reiici oportere: sin sit quispiam qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse eius fruendae modum. Itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referatur et ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam si considerare volumus, quae sit in natura hominis excellentia et dignitas, intelligemus, quam sit turpe diffuere luxuria et delicate ac molliter vivere, quamque honestum parce, continentur, severe, sobrie.

107. Intelligendum etiam est duabus quasi nos a na-

tura indutos esse personis: quarum una communis est ex eo quod omnes participes sumus rationis praestantiaeque eius qua antecellimus bestis, a qua omne honestum decorumque trahitur et ex qua ratio inveniendi officii exquiritur; altera autem quae proprie singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt: (alios videmus velocitate ad cursum alios viribus ad luctandum valere, itemque in formis aliis dignitatem inesse aliis venustatem) sic in animis existunt maiores etiam varietates. 108. Erat in L. Crasso, in L. Philippo multus lepos; maior etiam magisque de industria in C. Caesare, L. F. At hisdem temporibus in M. Scauro et in M. Druso adolescente singularis severitas: in C. Laello multa hilaritas: in eius familiari Scipione ambitio maior, vita tristior. De Graecis autem dulcem et facetum festivique sermonis atque in omni oratione simulatorem, quem *εἰρωνία* Graeci nominarunt, Socratem accepimus: contra Pythagoram et Periclem summam auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem ex Poenorum, ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, praeripere hostium consilia. In quo genere Graeci Themistoclem et Pheraeum Iasonem ceteris anteponunt: in primisque versutum et callidum factum Solonis, qui, quo et tutior vita eius esset et plus aliquanto republicae prodesset, furere se simulavit. 109. Sunt his alii multum dispares, simplices et aperti: qui nihil ex occulto, nihil de insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici; itemque alii qui quidvis perpetrantur, cuius deserviant, dum quod velint consequantur: ut Sullam et M. Crassum videbamus. Quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedaemonium Lysandrum accepimus; contraque Calliocratidam, qui praefectus classis proximus post Lysandrum fuit: itemque in sermonibus alium, quamvis praepotens sit, efficere ut unus de multis esse videatur: quod in Catulo, et in patre et in filio, idemque in Q. Mucio Mancio vidimus. Audivi ex maioribus natu hoc idem fuisse in

P. Scipione Nasica, contraque patrem eius, illum qui Ti. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis: nec non Xenocratem quidem severissimum philosophorum ob eamque rem ipsam magnum clarumque fuisse. Innumerabiles aliae dissimilitudines sunt naturae morumque, minime tamen vituperandorum. XXXI. 110. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud quod quaerimus retineatur. Sic enim est faciendum ut contra universam naturam nihil contendamus, ea tamen conservata propriam naturam sequamur: ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia naturae regula metiamur. Neque enim attinet repugnare naturae nec quidquam sequi quod assequi non queas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo quia nihil decet invita Minerva, ut ajunt, id est adversante et repugnante natura. 111. Omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis quam aequabilitas universae vitae, tum singularum actionum: quam conservare non posse, si aliorum naturam imitans omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti qui notus est nobis, ne, ut quidam Graeca verba inculcantes, iure optimo rideamur: sic in actiones omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus. 112. Atque haec differentia naturarum tantam habet vim ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat alius in eadem causa non debeat. Num enim alia in causa M. Cato fuit alia ceteri qui se in Africa Caesari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod lenior eorum vita, et mores fuerant faciliores: Catoni cum incredibilem tribuisset natura gravitatem eamque ipse perpetua constantia roboravisset semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriendum potius quam tyranni vultus adspiciendus fuit. 113. Quam multa passus est Ulixes in illo errore diuturno, cum et mulieribus (si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt) inserviret et in omni

sermone omnibus affabilem et iucundum esse se vellet! Domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando quod cupiebat perveniret. At Ajax, quo animo traditur, millies oppetere mortem quam illa perpeti maluisset. Quae contemplantur expendere oportebit, quid quisque habeat sui: eaque moderari nec velle experiri, quam se aliena deceant. Id enim maxime quemque decet quod est cuiusque maxime suum. 114. Suum quisque igitur noscat ingenium acremque se et bonorum et vitiorum suorum iudicem praebeat, ne acenici plus quam nos videantur habere prudentiae. Illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt. Qui voce freti sunt, Epigonos Medumque: qui gestu, Menalippam, Clytaemnestram: semper Rupilius, quem ego memini, Antiocham: non saepe Aesopus Alacem. Ergo histrio hoc videbit in scena, non videbit sapiens vir in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in his potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit quae nostri ingenii non erunt, omnia adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea si non decore at quam minime indecore facere possimus: nec tam est enitendum ut bona quae nobis data non sint sequamur quam ut vitia fugiamus. XXXH. 115. Ac duabus his personis quas supra dixi tertia adiungitur quam casus aliqui aut tempus imponit, quarta etiam quam nobismetipsi iudicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiae, opes eaque quae sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. 116. Quorum vero patres aut maiores aliqua gloria praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut Q. Mucius, P. F., in iure civili; Pauli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes quas a patribus acceperunt addunt aliquam suam: ut hic idem Afri-

cannus eloquentia cumulavit bellicam gloriam. Quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui cum belli laude non inferior fuisset quam pater, ad eam laudem doctrinae et ingenii gloriam adiecit. Fit autem interdum ut nonnulli omissa imitatione maiorum suum quoddam institutum consequantur: maximeque in eo plerumque elaborant ii qui magna sibi proponunt obscuris orti maioribus. 117. Haec igitur omnia, cum quaerimus quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quos nos et quales esse velimus et in quo genere vitae: quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, cum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit quod maxime adamavit. Itaque ante-implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi quam potuit, quod optimum esset, iudicare. 118. Nam quod Ilerculem Prodicus dicit, ut est apud Xenophontem, cum primum pubesceret, quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est, exisse in solitudinem atque ibi sedentem diu secum multumque dubitasse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Ilerouli Iovis satu edito potuit fortasse contingere: nobis non idem qui imitamur, quos cuivis visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur: plerumque autem parentium praeceptis imbuti ad eorum consuetudinem moremque deducimur. Alii multitudinis iudicio feruntur, quaeque maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen sive felicitate quadam sive bonitate naturae sine parentum disciplina rectam vitae secuti sunt viam. XXXIII. 119. Illud autem maxime rarum genus est eorum qui aut eccellente ingenii magnitudine aut praeclara eruditione atque doctrina aut utraque re ornatu spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent: in qua deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne revocandum. Nam cum in omnibus quae aguntur ex eo

quomodo quisque natus est, ut supra dictum est, quid deceat, exquirimus, tum in tota vita constituenda multo est rei cura maior adhibenda, ut constare in vitae perpetuitate possimus nobismetipsis nec in ullo officio claudicare. 120. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam: utriusque omnino habenda ratio est in deligendo genere vitae, sed naturae magis. Multo enim et firmitior est et constantior: ut fortuna nonnumquam tamquam ipsa mortalis cum immortalis natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat. Id enim maxime decet: nisi forte se intellexit errasse in deligendo genere vitae. Quod si acciderit (potest autem accidere) facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem si tempora adiuvant, facilius commodiusque faciemus; sin minus, sensim erit pedetentimque facienda: ut amicitias quae minus delectent et minus probentur magis decere censent sapientes sensim diluere quam repente praecidere. 121. Commutato autem genere vitae omni ratione curandum est ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paulo ante dictum est imitandos esse maiores: primum illud exceptum sit ne vitia sint imitanda, deinde si natura non feret ut quaedam imitari possit, ut superioris filius Africani, qui hunc Paulo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patri similis esse quam ille fuerat sui: si igitur non poterit sive causas defensitare sive populum concionibus tenere sive bella gerere, illa tamen praestare debet quae erunt in ipsius potestate, iustitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id quod desit requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis omnique patrimonio praestantior gloria virtutis rerumque gestarum: cui dedecori esse nefas et vitium iudicandum est.

XXXIV. 122. Et quoniam officia non eadem disparibus aetatibus tribuuntur aliaque sunt iuvenum alia seniorum,

aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolesecentis maiores natu vereri exque his deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur. Ineuntis enim aetatis inscitia senum constituenda et regenda prudentia est. Maxime autem haec aetas a libidinibus arcenda est exercendaque in labore patientiaque et animi et corporis: ut eorum et in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria. Atque etiam cum relaxare animos et dare se incunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint veretundiae, quod erit facilius, si in eiusmodi quidem rebus maiores natu velint interesse.

123. Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendae videntur; danda vero opera ut et amicos et inventutem et maxime rempublicam consilio et prudentia quam plurimum adiuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti quam ne languori se dedidatque dedat. Luxuria vero cum omni aetati turpis tum senectuti foedissima est. Sin autem etiam libidinum intemperantia accessit, duplex malum est: quod et ipsa senectus dedecus concipit et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam.

124. Ac ne illud quidem alienum est de magistratuum, de privatorum civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus intelligere se gerere personam civitatis debereque eius dignitatem et decus sustinere, servare leges, iura describere, ea fidei suae commissa meminisse. Privatum autem oportet aequo et pari cum civibus iure vivere neque submissum et abiectum neque se efferentem: tum in republica ea velle quae tranquilla et honesta sint; talem enim solemus et sentire bonum civem et dicere.

125. Peregrini autem atque incolae officium est nihil praeter suum negotium agere, nihil de alio anquirere minimeque esse in aliena republica curiosum. Ita fere officia reperientur, cum quaeretur, quid deceat et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. Nihil est autem quod tam deceat quam in omni re gerenda consilioque capiendo servare constantiam.

XXXV. 126. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, dictis, in corporis denique motu et statu cernitur idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto, difficilibus ad eloquendum; sed satis erit intelligi; in his autem tribus continetur cura etiam illa ut probemur his quibuscum apud quosque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem: quae formam nostram reliquamque figuram in qua esset species honesta eam posuit in promptu: quae partes autem corporis ad naturae necessitatem datae adspectum essent deformem habiturae atque formam, eas contextit atque abdidit. 127. Hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia. Quae enim natura occultavit, eadem omnes qui sana mente sunt remonent ab oculis, ipsique necessitati dant operam ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes neque earum usus suis nominibus appellant: quodque facere turpe non est, modo occulte; id dicere obscœnum est. Itaque nec actio rerum illarum aperta petulantia vacat nec orationis obscœnitas. 128. Nec vero audiendi sunt Cynici aut si qui fuerunt Stoici paene Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea quae re turpia non sint, verbis flagitiosa ducamus: illa autem quae turpia sunt, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare re turpe est; sed dicitur non obscœne: liberis dare operam re honestum est, nomine obscœnum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur et ab omni quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugamus. Status, incessus, sessio, accubitus, vultus, oculi, manuum motus teneat illud decorum. 129. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda: ne quid effeminatum aut molle et ne quid durum aut rusticum sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est ut his haec apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem

mos tantam habet vetere disciplina verecundiam ut in scenam sine subligacula prodeat nemo. Verentur enim ne, si quo casu evenerit ut corporis partes quaedam aperiantur, adspiciantur non decore. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda igitur est huius generis verecundia, praesertim natura ipsa magistra et duce. XXXVI. 130. Cum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas, venustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem virilem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus ornatus et huic simile vitium in gestu motuque caveatur. Nam et palaestrici motus sunt saepe odiosiores et histrionum nonnulli gestus ineptiis non vacant; et in utroque genere, quae sunt recta et simplici, laudantur. Formae autem dignitas coloris bonitate tuenda est, color exercitationibus corporis. Adhibenda praeterea munditia est non odiosa neque exquisita nimis; tantum quae fugiat agrestem et inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitus, in quo sicut in plerisque rebus mediocritas optima est. 131. Cavendum autem est ne aut tarditatibus utamur in gressu mollioribus, ut pomparum feroulis similes esse videamur, aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates; quae cum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio fit non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est ne animi motus a natura recedant: quod assequemur, si cavebimus ne in perturbationes atque exanimationes incidamus, et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. 132. Motus autem animarum duplices sunt: alteri cogitationis, alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur, appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur ut cogitatione ad res quam optimas utamur, appetitum rationi obedientem praebeamus. XXXVII. Et quoniam magna vis orationis est eaque duplex, altera contentionis, altera sermonis; contentio dis-

ceptionibus tribuatur iudiciorum, concionum, senatus; sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur, persequatur etiam convivia. Contentione praecepta rhetorum sunt, nulla sermonis: quamquam haud scio an possint haec quoque esse. Sed discendum studiis inveniuntur magistri; huic autem qui studeant, sunt nulli: rhetorum turba referta omnia: quamquam quae verborum sententiarumque praecepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. 133. Sed cum orationis indicem vocem habeamus, in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis: utrumque omnino a natura petendum est, verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium et leniter. Nihil fuit in Catullis ut eos exquisito iudicio putares uti litterarum, quamquam erant litterati, sed et alii; hi autem optime uti lingua Latina putabantur. Sonus erat dulcis: litterae neque expressae neque oppressae, ne aut obscurum esset aut putidum. Sine contentione vox nec languens nec canora. Uberior oratio L. Crassi nec minus faceta, sed bene loquendi de Catullis opinio non minor. Sale vero et facetiis Caesar, Catulli patris frater, vicit omnes: ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re, quid deceat, exquirimus. 134. Sit ergo hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax: insit in eo lepos. Nec vero, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios; sed cum reliquis in rebus tum in sermone communi vicissitudinem non inquam putet; ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si iocosis, leporem: in primisque provideat ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus: quod maxime tum solet evenire cum studiose de absentibus detrahendi causa aut per ridiculum aut severe, maledice contumelioseque dicitur. 135. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis aut de republica aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur opera

est ut, etiam si aberrare ad alia coeperit, ad haec revo-
cetur oratio: sed utcumque aderunt (neque enim omnes
hisdem de rebus nec omni tempore nec similiter delecta-
mur) animadvertendum est etiam, quatenus sermo delecta-
tionem habeat: et ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desi-
nendi modus. XXXVIII. 136. Sed quomodo in omni vita
rectissime praecipitur ut perturbationes fugiamus, id est
motus animi nimios rationi non obtemperantes: sic eius-
modi motibus sermo debet vacare, ne aut ira existat aut
cupiditas aliqua aut pigritia aut ignavia aut tale aliquid
appareat: maximeque curandum est ut eos quibuscum
sermonem conferemus et vereri et diligere videamur.
Obiurgationes etiam nonnumquam incidunt necessariae, in
quibus utendum est fortasse et vocis contentione maiore
et verborum gravitate acriore. Id agendum etiam ut ea
facere videamur irati. Sed ut ad urendum et secandum,
sic ad hoc genus castigandi raro invitique veniemus, nec
umquam nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina:
sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, ni-
hil considerate potest. 137. Magna autem ex parte cle-
menti castigatione licet uti, gravitate tamen adiuncta, ut
et severitas adhibeatur et contumelia repellatur. Atque
etiam illud ipsum quod acerbitalis habet obiurgatio, signi-
ficandum est ipsius id causa qui obiurgetur susceptum
esse. Rectum est autem etiam in illis contentionibus quae
cum inimicis simis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus,
tamen gravitatem retinere, iracundiam pellere. Quae enim
cum aliqua perturbatione fiunt, ea nec constanter fieri
possunt nec iis qui adsunt probari. Deforme etiam est
de se ipso praedicare, falsa praesertim, et cum irrisione
audientium imitari Militem gloriosum. XXXIX. 138. Et
quoniam omnia persequimur, volumus quidem certe, di-
cendum est etiam, qualem hominis honorati et principis
domum placeat esse: culus finis est usus, ad quem accom-
modanda est aedificandi descriptio; et tamen adhibenda
dignitatis commoditatisque diligentia. Cn. Octavio, qui

primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quod praeclaram aedificasset in Palatio et plenam dignitatis domum: quae cum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur. Hanc Scaurus demolitus accessionem adiunxit aedibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus attulit: hic, summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam, non repulsam solum retulit, sed ignominiam etiam et calamitatem. 139. Ornanda enim est dignitas domo, non ex domo tota quaerenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est. Et ut in ceteris habenda ratio non sua solum, sed etiam aliorum: sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi et admittenda hominum cuiusque modi multitudo, adhibenda cura est laxitatis. Aliter ampla domus dedecori domino saepe fit, si est in ea solitudo; et maxime, si aliquando alio domino solita est frequentari. Odiosum est enim, cum a praetereuntibus dicitur:

— — *o domus antiqua, heu, quam dispari
Dominare domino!*

quod quidem his temporibus in multis licet dicere. 140. Cavendum autem est, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumptu et magnificentia prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiosae enim plerique, praesertim in hanc partem, facta principum imitantur: ut L. Luculli, summi viri, virtutem, quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati! Quarum quidem certe est adhibendus modus ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad omnem usum cultumque vitae transferenda est. Sed haec hactenus. 141. In omni autem actione suscipienda tria sunt tenenda: primum ut appetitus rationi pareat, quo nihil est ad officia conservanda accommodatius, deinde ut animadvertatur, quanta illa res sit quam efficere velimus, ut neve maior neve minor cura et opera suscipiatur, quam causa postulet: tertium est, ut caveamus ut ea quae pertinent ad libera-

lem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus decus ipsam tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium praestantissimum est appetitum obtemperare rationi.

XL. 142. Deinceps de ordine rerum et opportunitate temporum dicendum est. Haec autem scientia continentur ea quam Graeci *ἐνταξία* nominant, non hanc quam interpretamur modestiam, quo in verbo modus inest: sed illa est *ἐνταξία* in qua intelligitur ordinis conservatio. Itaque ut eandem nos modestiam appellemus, sic definitur a Stoicis ut modestia sit *scientia earum rerum quae agentur aut dicentur loco suo collocandarum*. Ita videtur eadem vis ordinis et collocationis fore. Nam et ordinem sic definiunt *compositionem rerum aptis et accommodatis locis*. Locum autem actionis *opportunitatem temporis* esse dicunt. *Tempus* autem *actionis opportunum* Graece *συναρτία*, Latine appellatur *oecasio*. Sic fit ut modestia haec quam ita interpretamur ut dixi, *scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum*. 143. Sed potest eadem esse prudentiae definitio, de qua principio diximus. Hoc autem loco de moderatione et temperantia et harum similibus virtutibus quaerimus. Itaque quae erant prudentiae propria, suo loco dicta sunt: quae autem harum virtutum de quibus iamdiu loquimur, quae pertinent ad verecundiam et ad eorum approbationem quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. 144. Talis est igitur ordo actionum adhibendus ut, quemadmodum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia. Turpe est enim valdeque vitiosum in re severa convivio digna aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, cum haberet collegam in praetura Sophoclem poetam hique de communi officio convenissent et casu formosus puer praeteriret dixissetque Sophocles: „O puerum pulchrum, Pericle!“ „At enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinere habere.“ Atque hoc idem Sophocles si in athle-

tarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset. Tanta vis est et loci et temporis ut si qui, cum causam sit acturus, in itinere aut in ambulatione secum ipse meditetur aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur inscitia temporis: 145. Sed ea quae multum ab humanitate discrepant, ut si qui in foro cantet aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent nec magnopere admonitionem et praecepta desiderant. Quae autem parva videntur esse delicta neque a multis intelligi possunt, ab his est diligentius declinandum. Ut in fidibus aut tibiis, quamvis paulum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet: sic videndum est in vita ne forte quid discrepet, vel multo etiam magis, quo maior et melior actionum quam sonorum concentus est. XLI. 146. Itaque ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt, sic nos, si acres ac diligentes esse volumus animadversoresque vitiorum, magna saepe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex supercilliorum aut remissione aut contractione, ex maestitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis, ex submissione, ex ceteris similibus, facile iudicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quidque eorum sit, ex aliis iudicare, ut, si quid dedeceat in illis, vitemus ipsi. Fit enim nescio quo modo ut magis in aliis cernamus quam in nobismet ipsis, si quid delinquitur. Itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur emendandi causa magistri. 147. Nec vero alienum est ad ea eligenda quae dubitationem afferunt adhibere doctos homines vel etiam usu peritos et, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Maior enim pars eo fere deferri solet quo a natura ipsa deducitur. In quibus videndum est, non modo quid quisque loquatur, sed etiam quid quisque sentiat, atque etiam de qua causa quisque sentiat. Ut enim pictores et ii qui signa fabricantur et vero etiam poetae

suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur; hique et secum et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt: sic aliorum iudicio permulta nobis et facienda et non facienda et mutanda et corrigenda sunt. 148: Quae vero more agentur institutisque civilibus, de iis nihil est praecipendum. Illa enim ipsa praecepta sunt: nec quemquam hoc errore duci oportet ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint locutivae sint, idem sibi arbitretur dicere. Magnis illi et divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum vero ratio tota est elicienda: est enim inimica verecundiae, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. 149. Eos autem quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de republica sentientes ac bene meritos aut merentes, sic ut aliquo honore aut imperio affectos observare et colere debemus; tribuere etiam multum senectuti: cedere iis qui magistratum habebunt: habere delectum civis et peregrini: in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit: ad summam, ne agant de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare debemus. XLII. 150. Iam de artificiis et quaestibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, haec fere accepimus. Primum improbantur ii quaestus qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut feneratorum. Illiberales autem et sordidi quaestus mercenariorum omnium quorum operae, non quorum artes emuntur: est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant: nihil enim proficiant, nisi admodum mentiantur. Nec vero est quidquam turpius vanitate. Opificesque omnes in sordida arte versantur: nec enim quidquam ingenuum habere potest officina. Minimeque artes hae probandae quae ministrae sunt voluptatum,

cetarii, lanii, coqui, fartores, piscatores,

ut ait Terentius. Adde huc, si placet, unguentarios, saltatores totumque ludum talarium. 151. Quibus autem artibus aut prudentia maior inest aut non mediocris utilitas quaeritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, hae sunt illis quorum ordini conveniunt honestae. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: sin magna et copiosa, multa undique apportans multisque sine vanitate impertiens, non est admodum vituperanda. Atque etiam, si satjata quaestu vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, ex ipso portu in agros se possessionesque contulit, videtur iure optimo posse laudari. Omnium autem rerum ex quibus aliquid acquiritur nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine, nihil libero dignius. De qua quoniam in Catone maiore satis multa diximus, illinc assumes quae ad hunc locum pertinebunt.

XLIII. 152. Sed ab illis partibus quae sunt honestatis quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum quae honesta sunt potest incidere saepe contentio et comparatio de duobus honestis utrum honestius: qui locus a Panaetio est praetermissus. Nam cum omnis honestas manet a partibus quatuor, quarum una sit cognitionis, altera communitalis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis: haec in deligendo officio saepe inter se comparentur necesse est. 153. Placet igitur aptiora esse naturae ea officia quae ex communitate quam ea quae ex cognitione ducantur: idque hoc argumento confirmari potest, quod, si contigerit ea vita sapienti ut in omnium rerum affluentibus copiis quamvis omnia quae cognitione digna sunt summo otio secum ipse consideret et contempletur: tamen, si solitudo tanta sit ut hominem videre non possit, excedat e vita. Princepsque omnium virtutum illa sapientia quam σοφίαν Graeci vocant: prudentiam enim, quam Graeci φρόνησιν dicunt, aliam quandam intelligimus, quae est rerum expetendarum fugiendarumque scientia. Illa autem sapientia, quam prin-

cipem dixi, rerum est divinarum atque humanarum scientia: in qua continetur deorum et hominum communitas et societas inter ipsos. Ea si maxima est, ut est: certe necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturae manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur. Ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur; pertinet igitur ad societatem generis humani. 154. Ergo haec cognitioni anteponenda est; atque id optimus quisque re ipsa ostendit et iudicat. Quis enim est tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum natura ut, si ei tractanti contemplantique res cognitione dignissimas subito sit allatum periculum discrimenque patriae, cui subvenire opitulatique possit, non illa omnia relinquat atque abiciat, etiam si dinumerare se stellas aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? Atque hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit. 155. Quibus rebus intelligitur studiis officiisque scientiae praeponenda esse officia iustitiae, quae pertinent ad hominum utilitatem: qua nihil homini esse debet antiquius. XLIV. Atque illi quorum studia vitaeque omnis in rerum cognitione versata est tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt. Nam et erudiverunt multos, quo meliores cives utilioresque rebus suis publicis essent: ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam attulimus, si modo aliquid attulimus, a doctoribus atque doctrina instructi ad eam et ornati accessimus. 156. Neque solum vivi atque praesentes studiosos discendi erudiunt atque docent, sed hoc idem etiam post mortem monumentis litterarum assequuntur. Nec enim locus ullus est praetermissus ab illis qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicae pertineret: ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. Ita illi ipsi doctrinae studiis et sapientiae dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam

prudentiamque potissimum conferunt; ob eamque etiam causam eloqui copiose, modo prudenter, melius est quam vel acutissime sine eloquentia cogitare: quod cognitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos quibuscum communitate iuncti sumus. 157. Atque ut apium examina non fingendorum favorum causa congregantur, sed cum congregabilia natura sint, fingunt favos: sic homines ac multo etiam magis natura congregati adhibent agendi congregandique sollicitiam. Itaque nisi ea virtus quae constat ex hominibus tuendis, id est ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et ieiuna videatur. Itemque magnitudo animi remota communitate coniunctioneque humana feritas sit quaedam et immanitas. Ita fit ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. 128. Nec verum est quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitae, quod ea quas natura desideraret consequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem et societatem. Quod si omnia nobis quae ad victum cultumque pertinent quasi virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio negotiis omnibus omissis totum se in cognitione et scientia collocaret? Non est ita. Nam et solitudinem fugeret et socium studii quaereret: tum docere tum discere vellet, tum audire tum dicere. Ergo omne officium quod ad coniunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio quod cognitione et scientia continetur. XLV. 159. Illud forsitan quaerendum sit, num haec communitas quae maxime est apta naturae sit etiam moderationi modestiaeque semper anteponenda. Non placet. Sunt enim quaedam partim ita foeda partim ita flagitiosa ut ea ne conservandae quidem patriae causa sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed ita tætra quaedam, ita obscoena ut dictu quoque videantur turpia. Haec igitur non suscipiet rei publicae causa; ne res publica quidem pro se suscipi

volet. Sed hoc commodius se res habet quod non potest accidere tempus ut intersit reipublicae quidquam illorum facere sapientem. 160. Quare hoc quidem effectum sit in officiis deligendis id genus officiorum excellere quod teneatur hominum societate. Etenim cognitionem prudentiamque sequetur considerata actio: ita fit ut agere considerate pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque haec quidem hactenus: patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quid cuique sit praeponendum, videre; in ipsa autem communitate sunt gradus officiorum, ex quibus, quid cuique praestet, intelligi possit: ut prima diis immortalibus, secunda patriae, tertia parentibus, deinceps gradatim reliquis debeantur. 161. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit: sed etiam duobus propositis honestis utrum honestius. Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. Sed iam ad reliqua pergamus.

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS
AD MARCUM FILIUM
LIBER SECUNDUS.

I. 1. Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur ut haec officiorum genera persequar quae pertinent ad vitae cultum et ad earum rerum quibus utuntur homines facultatem, ad opes, ad copias: in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile; tum ex utilibus quid utilius aut quid maxime utile. De quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto ac de iudicio meo dixerō. 2. Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt: tamen interdum vereor ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum mirenturque in ea tantum me operae et temporis ponere. Ego autem quamdiu respublica per eos gerebatur quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam; cum autem dominatu unius omnia tenerentur neque esset usquam consilio aut auctoritati locus; socios denique tuendae reipublicae, summos viros, amissem: nec me angoribus dedidi, quibus essem confectus, nisi iis restitsem; nec rursus indignis homine docto voluptatibus. 3. Atque utinam respublica stetisset, quo coeperat statu, nec in homines non tam commutandarum rerum quam evērtendarum cupidō incidisset! Primum enim, ut

stante republica facere solebamus, in agendo plus quam in scribendo operae poneremus: deinde ipsis scriptis non ea quae nunc, sed actiones nostras mandarem, ut saepe fecimus. Cum autem respublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illae scilicet litterae contiguerunt forenses et senatoriae. 4. Nihil agere autem cum animus non posset, in his studiis ab initio versatus aetatis existimavi honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. Cui cum multum adolescens discendi causa temporis tribuissem: postea quam honoribus inservire coepi meque totum reipublicae tradidi, tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et reipublicae temporibus temporis. Id autem omne consumebatur in legendo; scribendi otium non erat.

II. 5. Maximis igitur in malis hoc tamen boni assecuti videmur, ut ea litteris mandarem quae nec erant satis nota nostris et erant cognitione dignissima. Quid enim est, per deos, optabilius sapientia? quid praestantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur: nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, praeter studium sapientiae. Sapientia autem est, ut a veteribus philosophis definitum est, *rerum divinarum et humanarum causarumque quibus eae res continentur, scientia*: cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit quod laudandum putet.

6. Nam sive oblectatio quaeritur animi requiesque curarum: quae conferri cum eorum studiis potest qui semper aliquid anquirunt quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiae virtutisque ducitur: aut haec ars est aut nulla omnino per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum, sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, cum ab hoc discendi genere discesseris? Sed haec, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius dispu-

tari solent: quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur orbatī reipublicae muneribus ad hoc nos studium potissimum contulissemus. 7. Oocurritur autem nobis et quidem a doctis et eruditis quaerentibus, satisne constanter facere videamur; qui cum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia. Non enim sumus ii quorum vagetur animus errore nec habeat umquam quod sequatur. Quae enim esset ista mens vel quae vita potius non modo disputandi, sed etiam vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri alia certa alia incerta esse dicunt, sic ab his dissidentes alia probabilia, contra alia esse dicimus. 8. Quid est igitur quod me impediat ea quae mihi probabilia videantur sequi, quae contra, improbare: atque affirmandi arrogantiam vitantem fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputantur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non possit, nisi ex utraque parte caussarum esset facta contentio. Sed haec explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia Cratippo auctore versaris iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt: tamen haec nostra finitima vestris ignota esse nolui. Sed iam ad instituta pergamus.

III. 9. Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum duae ad decus honestatemque pertinent, duae ad commoda vitae, copias, opes, facultates, quinta ad eligendi iudicium, si quando ea quae dixi pugnare inter se viderentur: honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem de quo nunc agimus id ipsum est quod utile appellatur. In quo verbo lapsa consuetudo deflexit de via sensimque eo deducta est ut honestatem ab utilitate secernens et constitueret esse honestum aliquid quod utile non esset et utile quod

non honestum: qua nulla pernicies maior hominum vitae potuit afferri. 10. Summa quidem auctoritate philosophi severe sane atque honeste haec tria genera confusa cogitatione distinguunt. Quidquid enim iustum sit, id etiam utile esse censent: itemque quod honestum, idem iustum. Ex quo efficitur ut, quidquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum perspiciunt, si saepe versutos homines et callidos admirantes malitiam sapientiam iudicant. Quorum error eripiendus est opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis iustisque factis, non fraude et malitia se intelligant ea quae velint consequi posse. 11. Quae ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea quae gignuntur e terra, ut alia generis eiusdem: partim animalia, quae habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia. Expertes rationis equi, boves, reliquae pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad hominum usum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponunt: deorum unum; alterum hominum. Deos placatos pietas efficiet et sanctitas: proxime autem et secundum deos homines hominibus maxime utiles esse possunt. 12. Earumque rerum quae noceant et obsint eadem divisio est. Sed quia deos nocere non putant his exceptis homines hominibus obesse plurimum arbitrantur. Ea enim ipsa quae inanima diximus pleraque sunt hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et ars accessisset, nec his sine hominum administratione uteremur. Neque enim valetudinis curatio neque navigatio neque agricultura neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio sine hominum opera ulla esse potuisset. 13. Iam vero et earum rerum quibus abundaremus exportatio et earum quibus egeremus invectio certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eademque ratione nec lapides ex terra exiderentur ad usum nostrum necessarii nec

ferrum aes, aurum argentum effoderetur penitus abditum,

sine hominum labore et manu. IV. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur et calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent aut postea subveniri, si aut vi tempestatis aut terrae motu aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? 14. Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos: quae unde sine hominum opere habere possemus? Ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus quaeque utilitates ex rebus iis quae sunt inanimes percipiuntur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus aut quae commoditas, nisi homines adiuverent, percipi posset? Nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque belua usum habere possemus, homines certe fuerunt: nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas aut domare aut tueri aut tempestivos fructus ex iis capere possemus: ab eisdemque et eae quae nocent interficiuntur et quae usui possunt esse capiuntur. 15. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? Quid enim aëgris subveniret, quae esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multae nobis artes ministrarent? Quibus rebus exulta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. Urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari nec frequentari: ex quo leges moresque constituti: tum iuris aequa descriptio certaue vivendi disciplina. Quas res et mansuetudo animorum consecuta et verecundia est: effectumque ut esset vita munitior atque ut dando et accipiendo mutandisque facultatibus et commodis nulla re egeremus. V. 16. Longiores hoc loco sumus quam necesse est. Quis est enim cui non perspicua sint illa quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem

belli nec principem domi magnas res et salutare sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adiumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu, sic nulla tam detestabilis pestis est quae non homini ab homine nascatur. Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi: qui collectis ceteris causis eluvionis, pestilentiae, vastitatis, beluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta: deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est bellis aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate.

17. Cum igitur hic locus nihil habeat dubitationis quin homines plurimum hominibus et prosint et obseint: proprium hoc statuo esse virtutis conciliare animos hominum et ad usus suos adiungere. Itaque quae in rebus inanims quaeque in usu et tractatione beluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis: hominum autem studia ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata virorum praestantium sapientia et virtute excitantur. 18. Etenim virtus omnis tribus in rebus fere vertitur, quarum una est in perspicendo, quid in quaque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quaeque gignantur, quae cuiusque rei causa sit: alterum cohibere motus animi turbatos, quos Graeci *πάθη* nominant; appetitionesque, quas illi *ὀρεαίς*, obediens efficere rationi: tertium iis quibuscum congregemur uti moderate et scilenter, quorum studiis ea quae natura desiderat expleta cumulataque habeamus; per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus ulciscamurque eos qui nocere nobis conati sunt, tantaque poena afficiamus quanta aequitas humanitasque patitur. VI. 19. Quibus autem rationibus

hanc facultatem assequi possimus ut hominum studia complectamur eaque teneamus, dicemus, neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in fortuna in utramque partem vel secundas ad res vel adversas quis ignorat? Nam et cum prospero flatu eius utimur, ad exitus pervehimur optatos: et cum refflavit, affligimur. Haec igitur ipsa fortuna ceteros casus rariores habet, primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia: deinde a bestiis ictus, morsus, impetus. 20. Haec ergo, ut dixi, rariora; at vero interitus exercituum, ut proxime triumphum, saepe multorum, clades imperatorum, ut nuper summi et singularis viri: invidiae praeterea multitudinis, atque ob eas bene meritorum saepe civium expulsionones, calamitates, fugae: rursusque secundae res, honores, imperia, victoriae, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus. Quae si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur: ita fortasse etiam brevior videbitur.

21. Quaecumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandum; aut benevolentiae gratia faciunt, cum aliqua de causa quempiam diligunt, aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt, quemque dignum fortuna quam amplissima putant, aut cui fidem habent et bene rebus suis consulere arbitrantur, aut cuius opes metuunt, aut contra, a quibus aliquid expectant: ut cum reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt; aut postremo pretio ac mercede ducuntur: quae sordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima et iis qui ea tenentur et illis qui ad eam confugere conantur. 22. Male enim se res habet, cum, quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. Sed quoniam nonnumquam hoc subsidium necessarium est: quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si prius illi de rebus quae virtuti propiores sunt

dixerimus. Atque etiam subiciunt se homines imperio alterius et potestati de causis pluribus. Ducuntur enim aut benevolentia aut beneficiorum magnitudine aut dignitatis praestantia aut spe sibi id utile futurum aut metu ne vi parere cogantur aut spe largitionis promissisque capti, aut postremo, ut saepe in nostra republica videmus, mercede conducti. VII. 23. Omnium autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas quam diligi nec alienius quam timeri. Praeclare enim Ennius:

*Quem metuunt, oderunt: quem quisque odit, perisse
Expetit.*

Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antes fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero huius tyranni solum quem armis oppressa pertulit civitas parietque cum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem; sed reliquorum similes exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam interitum talem effugit. Malus enim est. custos diuturnitatis metus, contraque benevolentia fidelis vel ad perpetuitatem. 24. Sed iis qui vi oppressos imperio coercent, sit sane adhibenda saevitia, ut heris in famulis, si aliter teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur, his nihil potest esse dementius. Quamvis enim sint demersae leges alicuius opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen haec aliquando aut iudiciis tacitis aut occultis de honore suffragiis: acriores autem morsus sunt intermissae libertatis quam retentae. Quod igitur latissime patet neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime, quae volumus, et privatis in rebus et in republica consequemur. Etenim qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi necesse est. 25. Quid enim censemus superiorem illum Dionysium quo cruciatu timoris angitur solitum, qui cultros metuens tonsorios candente carbone sibi adu-

rebat capillum? Quid Alexandrum Pheraeum quo animo vixisse arbitramur? qui, ut scriptum legimus, cum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens barbarum et eum quidem, ut scriptum est, compunctum notis Thraciis destricto gladio iubebat anteire, praemittebatque de stipatoribus suis qui scrutarentur arculas muliebres et ne quod in vestimentis telum occultaretur, exquirent. O miserum qui fideliores et barbarum et stigmatiam putaret quam conjugem! Nec eum fefellit. Ab ea est enim ipse propter pellicatus suspicionem interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est quae premente metu possit esse diuturna. 26. Testis est Phalaris, cuius est praeter ceteros nobilitata crudelitas: qui non ex insidiis interiit, ut is quem modo dixi, Alexander, non a paucis, ut hic noster, sed in quem universa Agri-
gentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedaemonios iniuste imperantes nonne repente omnes fere socii deseruerunt spectatoresque se otiosos praebuerunt Leuctricae calamitatis? VIII. Externa libentius in tali re quam domestica recorder; verumtamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella aut pro sociis aut de imperio gerebantur: exitus erant bellorum aut mites aut necessarii. Regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus. 27. Nostri autem magistratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate et fide defendissent: itaque illud patrocinium orbis terrae verius quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam iam antea minuebamur: post vero Sullae victoriam penitus amisimus. Desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, cum exstitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam causam, non honesta victoria. Et enim ausus dicere hasta posita, cum bona in foro venderet et bonorum virorum et locupletum et certe civium,

praedam se suam vendere. Secutus est, qui in causa impia, victoria etiam foedior, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis iure comprehenderet. 28. Itaque vexatis et perditis exteris nationibus ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus et ex ea urbe triumphari sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. Multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno quidquam sol vidisset indignius. Iure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos venit hereditas. 29. Nec vero umquam bellorum civilium semen et causa deerit, dum homines perditam hastam illam cruentam et meminerint et sperabunt quam P. Sulla cum vibrasset dictatore propinquo suo, idem sexto tricesimo anno post a sceleratiore hasta non recessit: aliter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quaestor urbanus. Ex quo debet intelligi talibus praemiis propositis numquam defutura bella civilia. Itaque parietes modo urbis stant et manent huc ipsi iam extrema scelera metuentes: rem vero publicam penitus amisimus. Atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum) dum metui quam cari esse et diligi maluimus. Quae si populo Romano iniuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod cum perspicuum sit benevolentiae vim esse magnam, metus imbecillam, sequitur ut disse-ramus, quibus rebus possimus facillime eam quam volumus adipisci cum honore et fide caritatem. 30. Sed ea non pariter omnes egemus: nam ad cuiusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit an satis sit a paucis diligi. Certum igitur hoc sit idque et primum et maxime necessarium familiaritates habere fidas amantium nos amicorum et nostra mirantium. Haec enim est una res prorsus ut non multum differat inter summos et

mediocres viros, eaque aequae utrisque est propemodum comparanda. 31. Honore et gloria et benevolentia civium fortasse non aequae omnes egent, sed tamen si cui haec suppetunt, adiuvant aliquantum cum ad cetera tum ad amicitias comparandas. IX. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur Laellus. Nunc dicamus de gloria, quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri; sed attingamus, quandoquidem ea in rebus maioribus administrandis adiuvat plurimum.

Summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his: ei diligit multitudo: si fidem habet: si cum admiratione quadam honore dignos putat. Haec autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus. 32. Ac primum de illis tribus quae ante dixi benevolentiae praecepta, videamus: quae quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco voluntate benefica benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficentiae, iustitiae, fidei omniumque earum virtutum quae pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet animosque omnium natura et specie sua commovet maximeque quasi perlucet ex iis quas commemoravi virtutibus: idcirco illos in quibus eas virtutes esse remur a natura ipsa diligere cogimur. Atque hae quidem causae diligendi gravissimae: possunt enim praeterea nonnullae esse leviores. 33. Fides autem ut habeatur, duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti coniunctam cum iustitia prudentiam. Nam et illi fidem habemus quos plus intelligere quam nos arbitramur quosque et futura prospicere credimus: et cum res agatur in discrimenque ventum sit, expedire rem et consilium ex tempore capere posse. Hanc enim utilem omnes existimant veramque

prudentiam. Iustis autem et fidei hominibus, id est bonis viris ita fides habetur ut nulla sit in his fraudis iniuriæque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur. 34. Harum igitur duarum ad fidem faciendam iustitia plus pollet: quippe cum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine iustitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior et callidior, hoc inuisior et suspectior detracta opinione probitatis. Quamobrem intelligentiæ iustitia coniuncta quantum volet habebit ad faciendam fidem virium. Iustitia sine prudentia multum poterit: sine iustitia nihil valebit prudentia. X. 35. Sed ne quis sit admiratus, cur, cum inter omnes philosophos constet a meque ipso sæpe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita seiungam quasi possit quisquam qui non idem prudens sit iustus esse: alia est illa, cum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas; alia, cum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios viros bonos, alios prudentes dicamus. Popularibus enim verbis est agendum et usitatis, cum loquimur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panaetius. 36. Sed ad propositum revertamur. Erat igitur ex tribus quæ ad gloriam pertinent hoc tertium ut cum admiratione hominum honore ab illa digni iudicaremur. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia quæ magna et præter opinionem suam animadverterunt; separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quædam bona. Itaque eos viros suspiciunt maximisque efferunt laudibus in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares perspicere virtutes; despiciunt autem eos et contemnunt in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. Non enim omnes eos contemnunt de quibus male existimant. Nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant et ad faciendam iniuriam instructos, eos contemnunt quidem neutquam,

aed de his male existimant. Quamobrem, ut ante dixi, contemnuntur ii qui *nec sibi nec alteri*, ut dicitur: in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. 37. Admirations autem afficiuntur ii qui anteire ceteris virtute putantur et cum omni carere dedecore tum vero iis vitiis quibus alii non facile possunt obsistere. Nam et voluptates, blandissimae dominae, maioris partis animos a virtute detorquent et dolorum cum admoventur faces, praeter modum plerique exterrantur: vita, mors, divitiae, paupertas, omnes homines vehementissime permovent. Quae qui in utramque partem excelso animo magnoque despiciunt cumque aliqua his ampla et honesta res oblecta totos ad se convertit et rapit, tum quis non admiretur splendorem pulchritudinemque virtutis? XI. 38. Ergo et haec animi despicientia admirabilitatem magnam facit et maxime iustitia, ex qua una virtute viri boni appellantur, mirifica quaedam multitudini videtur: nec iniuria. Nemo enim iustus esse potest qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timet aut qui ea quae sunt his contraria aequitati anteponit. Maximeque admirantur eum qui pecunia non movetur: quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria quae proposita sunt ad gloriam omnia iustitia conficit: et benevolentiam, quod praedesse vult plurimis: et ob eandem causam fidem: et admirationem, quod eas res spernit et negligit ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

39. Ac mea quidem sententia omnis ratio atque institutio vitae adiumenta hominum desiderat: in primisque, ut habeat quibuscum possit familiares conferre sermones: quod est difficile, nisi speciem praes te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini atque in agro vitam agentis opinio iustitiae necessaria est; eoque etiam magis quod, eam si non habebunt iniustique habebuntur, nullis praesidiis saepe multis afficiuntur iniuriis. 40. Atque iis etiam qui vendunt emunt, conducunt locant, contrahendisque

negotiis implicantur, iustitia ad rem gerendam necessaria est. Cuius tanta vis est ut ne illi quidem qui maleficio et scelere pascuntur possint sine ulla particula iustitiae vivere. Nam qui eorum culpam qui una latrocinantur furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum: ille autem qui archipirata dicitur nisi aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur aut relinquatur. Quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter aequabilem praedae partitionem et Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit et multo maiores Viriathus Lusitanus: cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; quem C. Laelius, is qui sapiens usurpator, praetor fregit et comminuit ferocitatemque eius ita repressit ut facile bellum reliquis traderet. Cum igitur tanta vis iustitiae sit ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam eius vim inter leges et iudicia et in constituta republica fore putamus? XII. 41. Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud maiores nostros iustitiae fruendae causa videntur olim bene morati reges constituti. Nam cum premeretur in otio multitudo ab iis qui maiores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute praestantem: qui cum prohiberet iniuria tenuiores, aequitate constituenda summos cum infimis pari iure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit causa quae regum. 42. Ius enim semper est quaesitum aequabile: neque enim aliter esset ius. Id si ab uno iusto et bono viro consequebantur, erant eo contenti; cum id minus contingeret, leges sunt inventae quae cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est eos ad imperandum deligi solitos quorum de iustitia magna esset opinio multitudinis. Adiuncto vero ut fidem etiam prudentes haberentur, nihil erat quod homines iis auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda iustitia est, cum ipsa per se;

nam aliter iustitia non esset: tum propter amplificationem honoris et gloriae. Sed ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, verum etiam collocandae, quae perpetuos sumptus suppetit, nec solum necessarios, sed etiam liberales: sic gloria et quaerenda et collocanda ratione est. 43. Quamquam praeclare Socrates *hanc viam ad gloriam proximam et quasi compendiarium* dicebat esse, *si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset.* Quod si qui simulatione et inani ostentatione et ficto non modo sermone, sed etiam vultu stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter tamquam flosculi decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem: sed brevitatis causa familia contenti erimus una. Ti. enim Gracchus, P. F., tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit; at eius filii nec vivi probabantur boni et mortui numerum obtinent iure caesorum. XIII. Qui igitur adipisci veram iustitiae gloriam volet, iustitiae fungatur officia. Ea quae essent, dictum est in libro superiore.

44. Sed ut facillime, quales simus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est ut simus ii qui haberi velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte aetate habet causam celebritatis et nominis aut a patre acceptam, quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse, aut aliquo casu atque fortuna: in hunc oculi omnium concipiantur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur: et tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum eius esse nec factum. 45. Quorum autem prima aetas propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignorantia versatur: ii simul ac iuvenes esse coeperunt, magna spectare et ad ea rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient quia non modo non invidetur illi aetati, verum etiam favetur. Prima est igitur adole-

ascenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest; in qua multi apud maiores nostros exstiterunt: semper enim fere bella gerebantur. Tua autem aetas incidit in id bellum cuius altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum: Quo tamen in bello cum te Pompeius alae alteri praefecisset, magnam laudem et a summo viro et ab exercitu consequere equitando, iaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi autem haec oratio suscepta non de te est, sed de genere toto. Quamobrem pergamus ad ea quae restant. 46. Ut igitur in reliquis rebus multo maiora opera sunt animi, quam corporis: sic eae res quas ingenio ac ratione persequimur, gratiores sunt quam illae quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a modestia cum pietate in parentes, in suos benevolentia. Facillime autem et in optimam partem cognoscuntur adolescentes qui se ad claros et sapientes viros bene consulentes reipublicae contulerunt: quibuscum si frequentes sunt, opinionem afferunt populo eorum fore se similes quos sibi ipsi delegerint ad imitandum. 47. P. Rutilii adolescentiam ad opinionem et innocentiae et iuris scientiae P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Crassus cum esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa. Et qua aetate qui exercentur, laude affici solent, ut de Demosthene accepimus, ea aetate L. Crassus ostendit id se in foro optime iam facere quod etiam tum poterat domi cum laude meditari. XIV. 48. Sed cum duplex ratio sit orationis, quarum in altera sermo sit, in altera contentio: non est id quidem dubium quin contentio orationis maiorem vim habeat ad gloriam. Ea est enim quam eloquentiam dicimus. Sed tamen difficile dictu est, quantopere conciliet animos hominum comitas affabilitasque sermonis. Exstant epistolae et Philippi ad Alexandrum et Antipatri ad Cassandrum et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum,

sic enim accepimus, quibus praecipiant ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant militesque blande appellando deleniant. Quae autem in multitudine cum contentione habetur oratio, ea saepe universam excitat gloriam. Magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis: quem qui audiunt, intelligere etiam et sapere plus quam ceteros arbitrantur. Si vero inest in oratione mixta modestiae gravitas, nihil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. 49. Sed cum sint plura causarum genera quae eloquentiam desiderent multique in nostra republica adolescentes et apud iudices et apud populum et apud senatum dicendo laudem assecuti sint; maxima est admiratio in iudiciis, quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione et ex defensione constat: quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Dixi paulo ante de Crasso. Idem fecit adolescens M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, cum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. 50. Sed hoc quidem non est saepe faciendum nec umquam nisi aut reipublicae causa, ut ii quos ante dixi, aut ulciscendi, ut duo Luculli, aut patrocinii, ut nos pro Siculis, pro Sardis propraetore Albucio Iulius. In accusando etiam M' Aquillio L. Fufii cognita industria est. Semel igitur aut non saepe certe. Sin erit cui faciendum sit saepius, reipublicae tribuat hoc munus, cuius inimicos ulcisci saepius non est reprehendendum: modus tamen adsit. Duri enim hominis vel potius vix hominis videtur periculum capitis inferre multis. Id cum periculosum ipsi est tum etiam sordidum ad famam committere ut accusator nominere: quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio qui iuris civilis in primis peritus fuit. 51. Atque etiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est ne quem umquam innocentem iudicio capitis arcessas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum quam eloquentiam a natura ad salutem hominum et ad conservationem datam

ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nee tamen, ut hoc fugiendum est, item est habendum religioni nocentem aliquando et nefarium impliumque defendere. Vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Iudicis est semper in causis verum sequi; patroni nonnumquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere, praesertim cum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. Maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus eoque maior, si quando accidit ut ei subveniatur qui potentis alicuius opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos et saepe alias et adolescentes contra L. Sullae dominantis opes pro S. Roscio Amerino fecimus: quae, ut scis, exstat oratio.

XV. 52. Sed expositis adolescentium officiis quae valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de beneficentia ac de liberalitate dicendum est. Cuius est ratio duplex: nam aut opera benigne fit indigentibus, aut pecunia. Facillior est haec posterior, locupleti praesertim: sed illa lautior ac splendidior et viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur: largitioque quae fit ex re familiari fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur: qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. 53. At qui opera, id est virtute et industria benefici et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt: dein consuetudine beneficentiae paratiores erunt et tamquam exercitiores ad bene de multis promerendum. Praeclare in epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consecetur. *Quae te, malum, inquit, ratio in istam spem induxit ut eos tibi fideles putares fore quos pecunia corrupisses? An tu id agis ut Macedones non te regem suum, sed ministrum et praebitorem sperent fore? Bene ministrum et praebi-*

tozem, quia sordidum regi: melius etiam, quod largitionem corruptelam dixit esse. Fit enim deterior qui accipit atque ad idem semper expectandum paratior. 54. Hoc ille filio: sed praeceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est quin illa benignitas quae constat ex opera et industria et honestior sit et latius pateat et possit prodesse pluribus: nonnumquam tamen est largiendum nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum et saepe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum, sed diligenter atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt inconsulte largiendo. Quid autem est stultius quam, quod libenter facias, curare ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinae. Cum enim dando egere coeperunt, alienis bonis manus afferre coguntur. Ita cum benevolentiae comparandae causa benefici esse velint, non tanta studia assequuntur eorum quibus dederunt, quanta odia eorum quibus ademerunt. 55. Quamobrem nec ita claudenda res est familiaris ut eam benignitas aperire non possit, nec ita reseranda ut pateat omnibus. Modus adhibeatur isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id quod a nostris hominibus saepissime usurpatum iam in proverbii consuetudinem venit *largitionem fundum non habere*. Etenim quis potest modus esse, cum et idem qui consuerunt et idem illud alii desiderent? XVI. Omnino duo sunt generæ largorum: quorum alteri prodigi, alteri liberales. Prodigi, qui epulis et viscerationibus et gladiatorum muneribus, ludorum venationumque apparatu pecunias profundunt in eas res quarum memoriam aut brevem aut nullam omnino sint relicturi. 56. Liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt aut aes alienum suscipiunt amicorum aut in filiarum collocatione adjuvant aut optulantur in re vel quaerenda vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto in eo libro quem de divitiis scripsit: in quo multa praeclare, illud absurde. Est enim multus in lau-

danda magnificentia et apparatione popularium munerum: taliumque sumptuum facultatem fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis cuius pauca exempla posui, multo et maior videtur et certior. Quanto Aristoteles gravius et verius nos reprehendit qui has pecuniarum effusiones non admiremur quae fiunt ad multitudinem dele- niendam! *At ii qui ab hoste obsidentur, si emere aquas sextarium cogantur mina, hoc primo auditu incredibile nobis videri omnesque mirari: sed cum attenderint, ve- niam necessitati dare: in his immanibus iacturis infini- tisque sumptibus nihil nos magnopere mirari, cum prae- sertim neque necessitati subveniatur nec dignitas augea- tur, ipsaque illa delectatio multitudinis ad breve exiguum- que sit tempus eatque a levissimo quoque: in quo tamen ipso una cum satietate memoria quoque moriatur voluptatis.*

57. Bene etiam colligit haec pueris et mulierculis et servis et servorum simillimis liberis esse grata: gravi vero ho- mini et ea quae fiunt iudicio certo ponderanti probari posse nullo modo. Quamquam intelligo in nostra civitate inveterasse et iam bonis temporibus, ut splendor aedili- tatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus, cum cognomine dives tum coplis, functus est aedilicio maximo munere; et paulo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo Q. Mucio magnificentissima aedi- litate functus est: deinde C. Claudius, Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. Omnes autem P. Len- tulus me consule vicit superiores. Hunc est Scaurus imi- tatus. Magnificentissima vero nostri Pompeii munera se- cundo consulatu: in quibus omnibus quid mihi placeat, vides. XVII. 58. Vitanda tamen suspicio est avaritiae. Mamerco, homini divitissimo, praetermissio aedilitatis con- sulatus repulsam attulit. Quare et si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro facultatibus, nos ipsi ut feci- mus: et si quando aliqua res maior atque utilior populari largitione acquiritur, ut Orestis nuper prandia in semitis

decumae nomine magno honori fuerunt. Ne M. quidem Selo vitio datum est, quod in caritate asse modium populo dedit: magna enim se et inveterata invidia nec turpi iactura, quando erat aedilis, nec maxima liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quod gladiatoribus emptis reipublicae caussa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodij conatus furoresque compressit. Caussa igitur largitionis est, si aut necesse est aut utile. 59. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus, Q. F., magno vir ingenio in primisque clarus, gloriari solebat se sine ullo munere adeptum esse omnia quae haberentur amplissima. Dicebat idem Cotta, Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari: nam pro amplitudine honorum quos cunctis suffragiis adepti sumus nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini quos modo nominavi, sane exiguus sumptus aedilitatis fuit. 60. Atque etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus omniaque quae ad usum reipublicae pertinent. Quamquam quod praesens tamquam in manum datur, iucundius est: haec tamen in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundius reprehendo propter Pompeium: sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panaetius quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus: et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Graeciae, vituperat, quod tantam pecuniam in praeclara illa propylaea coniecerit. Sed de hoc genere toto in iis libris quos de republica scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum genere vitiosa est, temporibus necessaria: et tum ipsum et ad facultates accommodanda et mediocritate moderanda est. XVIII. 61. In illo autem altero genere largiendi quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus causis affecti esse debemus. Alia causa est eius qui calamitate premitur et eius qui res meliores quaerit nullis suis rebus adversis. 62. Propensior benignitas esse debet in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate.

In his tamen quid se adiuvare volent, non ne affligantur, sed ut altiore gradum ascendunt, restricti omnino esse nullo modo debemus: sed in diligendis idoneis iudicium et diligentiam adhibere. Nam praeclare Ennius:

Benefacta male locata malefacta arbitror.

63. Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo cum ex ipso fructus est tum etiam ex ceteris. Temeritate enim remota gratissima est liberalitas: eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cuiusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est ut his beneficiis quam plurimos afficiamus quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut his ingratis esse non liceat. Omnes enim immemorem beneficii oderunt eamque iniuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri eumque qui faciat communem hostem tenuiorum putant. Atque haec benignitas etiam reipublicae utilis est, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores: quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Haec est gravium hominum atque magnorum: illa quasi assentatorum populi multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. 64. Conveniet autem cum in dando munificum esse tum in exigendo non acerbum: in omnique re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinitatibus et confinibus aequum, facilem, multa multis de suo iure cedentem; a litibus vero, quantum liceat et nescio an paulo plus etiam quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale, paulum nonnumquam de suo iure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem ratio est rei familiaris, quam quidem dilabi sincere flagitiosum est: sed ita ut illiberalitatis avaritiaeque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti non spoliante se patrimonio, nimirum is est pecuniae fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum patere domus hominum illustrium illustribus hospi-

tibus: idque etiam reipublicae est ornamēto homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile his qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit *Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitem fuisse: ita enim instituisse et villicis imperavisse ut omnia praebentur, quicumque Laciades in villam suam devertisset.* XIX. 65. Quae autem opera, non largitione beneficia dantur, haec tum in universam rempublicam tum in singulos cives conferuntur. Nam in iure cavere, consilio iuvare, atque hoc scientiae genere prodesse quam plurimis vehementer et ad opes augendas pertinet et ad gratiam. Itaque cum multa praeclara maiorum tum quod optime constituti iuris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio: quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt; nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic huius scientiae splendor deletus est: idque eo indignius quod eo tempore hoc contigit cum is esset qui omnes superiores quibus honore par esset scientia facile vicisset. Haec igitur opera grata multis et ad beneficiis obstringendos homines accommodata. 66. Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas et gratior et ornatior. Quid enim eloquentia praestabilius vel admiratione audientium vel spe indigentium vel eorum qui defensi sunt gratia? Huic quoque ergo a maioribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas et non gravate et gratuito defendentis beneficia et patrocinia late patent. 67. Admonebat me res ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam interitum deplorarem, ni vereretur ne de me ipso aliquid videretur queri. Sed tamen videmus, quibus extinctis oratoribus quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Cum autem omnes non possint, non multi

quidem aut iurisperiti esse. aut disert, licet tamen opera prodesse multis beneficia petentem, commendantem iudicibus et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos qui aut consuluntur aut defendunt rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiae consequuntur latissimeque eorum manat industria. 68. Iam illud non sunt admonendi: est enim in promptu, ut animum advertant, cum iuvare alios velint, ne quos offendant. Saepe enim aut eos laedunt quos non debent aut eos quos non expedit: si imprudentes, negligentiae est; si soientes, temeritatis. Utendum etiam est excusatione adversus eos quos invitatus offendas, quacumque possis, quare id quod feceris necesse fuerit nec aliter facere potueris: ceterisque operis et officii erit id quod violatum videbitur, compensandum. XX. 69. Sed cum in hominibus iuvandis aut mores spectari aut fortuna soleat: dictum quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honesta oratio est. Sed quis est tandem qui inopis et optimi viri causae non anteponat in opera danda gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quae natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit, *pecuniam qui habeat, non reddidisse: qui reddiderit, non habere: gratiam autem et qui retulerit, habere: et qui habeat, retulisse*. At qui se locupletes, honoratos, beatos putant, hi ne obligari quidem beneficio volunt. Quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint, atque etiam a se aut postulari aut expectari aliquid suspicantur: patrocinio vero tuo se usos et clientes appellari mortis instar putant. 70. At vero ille tenuis, cum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putat, non modo illi qui est meritus, sed etiam illis a quibus expectat, eget enim multis,

gratum se videri studet. Neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est quod, si opulentum fortunatumque defenderis, in uno illo aut si forte in liberis eius manet gratia: sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes non improbi humiles, quae magna in populo multitudo est, praesidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos quam apud fortunatos beneficium collocari puto. 71. Danda omnino opera est ut omni generi satisfacere possimus; sed si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus, qui cum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: *Ego vero*, inquit, *malo virum qui pecunia egeat, quam pecuniam quae viro*. Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum. Quarum magnitudo quid ad unum quemque nostrum pertinet? Illum fortasse adiuvat qui habet: ne id quidem semper; sed fac iuvare: utentior sane sit; honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediunt divitiae, quo minus iuvetur, modo ne adjuvent: sitque omne iudicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. Extremum autem praeceptum in beneficiis operaque danda, ne quid contra aequitatem contendas, ne quid pro iniuria. Fundamentum enim est perpetuae commendationis et famae iustitia: sine qua nihil potest esse laudabile.

XXI. 72. Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est quae ad singulos spectant, deinceps de iis quae ad universos quaeque ad rempublicam pertinent disputandum est. Eorum autem ipsorum partim eiusmodi sunt ut ad universos cives pertineant, partim singulos ut attingant, quae sunt etiam gratiora. Danda opera est omnino, si possit, utrisque; nec minus, ut etiam singulis consulatur, sed ita ut ea res aut prosit aut certe ne obsit reipublicae. C. Gracchi frumentaria magna largitio: exhauriebat igitur aerarium; modica M. Octavii et reipublicae tolerabilis et plebi necessaria: ergo et civibus et reipublicae salutaris

73. In primis autem videndum erit ei qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu, cum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est et in eo vehementer se moderatum praeiuit: sed cum in agendo multa populariter tum illud male: *non esse in civitate duo milia hominum qui rem haberent*. Capitalis oratio est ad aequationem bonorum pertinens: qua peste quae potest esse maior? Hanc enim ob causam maxime ut sua tenerent, reipublicae civitatesque constitutae sunt. Nam et ei duce natura congregabantur homines, tamen spe custodiae rerum suarum urbium praesidia quaerebant. 74. Danda etiam opera est ne, quod apud maiores nostros saepe fiebat propter aerarii tenuitatem assiduitatemque bellorum, tributum sit conferendum; idque ne eveniat multo ante erit providendum. Sin quae necessitas huius muneris alicui reipublicae obvenerit: malo enim quam nostrae ominari; neque tamen de nostra, sed de omni republica disputo: danda erit opera ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parandum. Atque etiam omnes qui rempublicam gubernabunt consulere debebunt ut earum rerum copia sit quae sunt necessariae: quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare: est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit. 75. Caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. *Utinam*, inquit C. Pontius Samnis, *ad illa tempora me fortuna reservavisset et tum essem natus, si quando Romani dona accipere coepissent! Non essem passus diutius eos imperare*. Nae illi multa saecula exspectanda fuerunt: modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit. Itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, si quidem in illo tantum fuit. Nondum centum et decem anni sunt, cum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata lex est, nulla antea cum fuisset. At vero postea tot leges et proximae quaeque duriores:

tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter iudiciorum metum excitatum: tanta sublatis legibus et iudiciis expilatio direptioque sociorum ut imbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus. XXII. 76. Laudat Africanum Panaetius, quod fuerit abstinens. Quidni laudet? Sed in illo alia maiora. Laus abstinentiae non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gaze, quae fuit maxima, potitus est Paullus: tantum in aerarium pecuniae iuxit ut unius imperatoris praeda finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam praeter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus nihilo locupletior Karthagine eversa. Quid? qui ejus collega fuit in censura, L. Mummius, numquid copiosior, cum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare quam domum suam maluit. Quamquam Italia ornata domus ipsa mihi videtur ornatio. 77. Nul- lum igitur vitium tectius, ut eo unde egressa est referat se oratio, quam avaritia, praesertim in principibus rempublicam gubernantibus. Habere enim quaestui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculum edidit, Spartam nulla re alia nisi avaritia esse perituram, id videtur non solum Lacedaemoniis, sed etiam omnibus opulentis populis praedixisse. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii qui reipublicae praesunt quam abstinentia et continentia. 78. Qui vero se populares volunt ob eamque causam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant: ii labefactant fundamenta reipublicae, concordiam primum, quae esse non potest, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae: deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium, ut supra dixi, civitatis atque urbis ut sit libera et non sollicita suae rei cuiusque custodia. 79. Atque in hac pernicie reipublicae ne illam quidem consequuntur quam putant

gratiam. Nam cui res erepta est, est inimicus: cui data est, etiam dissimulat se accipere voluisse: et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille qui accipit iniuriam et meminit et prae sese fert dolorem suum: nec si plures sunt illi quibus improbe datum est quam illi quibus iniuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero haec iudicantur, sed pondere. Quam autem habet aequitatem, ut agrum multis annis aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat, qui autem habuit, amittat? XXIII. 80. Ac propter hoc iniuriae genus Lacedaemonii Lysandrum ephorum expulerunt: Agin regem, quod numquam antea apud eos acciderat, necaverunt: exque eo tempore tantae discordiae secutae sunt ut et tyranni existerent et optimates exterminarentur et praeclearissime constituta respublica dilaberetur. Nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae a Lacedaemoniis profectae manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt? 81. At vero Aratus Sicyonius iure laudatur, qui, cum eius civitas quinquaginta annos a tyrannis tenebatur, profectus Argis Sicyonem clandestino introitu urbe est potitus, cumque tyrannum Nicoclem improvise oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant eius civitatis locupletissimi, restituit remque publicam adventu suo liberavit. Sed cum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur et quinquaginta annorum possessione moveri non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine iniuria: iudicavit neque illis adimi nec illis non satisfieri quorum illa fuerant oportere. 82. Cum igitur statuisset opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit remque in-

tegram ad reditum suum iussit esse: isque celeriter ad Ptolemaeum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui cum exposuisset patriam se liberare velle causamque docuisset, a rege opulento vir summus facile impetravit ut grandi pecunia adiuuaretur. Quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus causas cognovit et eorum qui aliena tenebant et eorum qui sua amisserant: perfecitque aestimandis possessionibus ut persuaderet aliis ut pecuniam accipere mallerent, possessionibus cederent; aliis ut commodius putarent numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est ut omnes concordia constituta sine querela discederent. 83. O virum magnum dignumque qui in republica nostra natus esset! Sic par est agere cum civibus, non, ut bis iam vidimus, hastam in foro ponere et bona civium voci subicere praeconis. At ille Graecus, id quod fuit sapientis et praestantis viri, omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio et sapientia boni civis commoda civium non divellere atque omnes aequitate eadem continere. Habitent gratis in alieno? Quid ita? ut cum ego emerim, aedificarim, tuear, impendam, tu me invito fruar meo? Quid est aliud aliis sua eripere, aliis dare aliena? 84. Tabulae vero novae quid habent argumenti nisi ut emas mea pecunia fundum: eum tu habeas, ego non habeam pecuniam? XXIV. Quamobrem ne sit aes alienum, quod reipublicae noceat, providendum est: quod multis rationibus caveri potest; non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rempublicam continet quam fides: quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Numquam vehementius actum est quam me consule ne solveretur. Armis et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine: quibus ita restiti ut hoc tantum malum de republica tolleretur. Numquam nec maius aes alienum fuit nec melius nec facilius disso-

lutum est: fraudandi enim spe sublata solvendi necessitas consecuta est. At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quae cogitavit, ea perfecit, cum eius iam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit ut hoc ipsum eum delectaret peccare, etiam si causa non esset. 85. Ab hoc igitur genere largitionis ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii qui rempublicam tuebuntur: in primisque operam dabunt ut iuris, ut iudiciorum aequitate suum quisque teneat: et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur neque locupletibus ad sua vel tenenda vel recuperanda obsit invidia: praeterea, quibuscumque rebus vel belli vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Haec magnorum hominum sunt: haec apud maiores nostros factitata: haec genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicae magnam ipsi adipiscuntur et gratiam et gloriam.

86. In his autem utilitatum praeceptis Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo praeterita censet esse a Panaetio, valetudinis curationem et pecuniae: quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quod essent faciles. Sunt certe utiles: sed valetudo sustentatur notitia sui corporis et observatione, quae res aut prodesse soleant aut obesse, et continentia in victu omni atque cultu corporis tuendi causa, praetermittendis voluptatibus, postremo arte eorum quorum ad scientiam haec pertinent. 87. Res autem familiaris quaeri debet his rebus a quibus abest turpitudine; conservari autem diligentia et parsimonia; eisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro qui Oeconomicus inscribitur: quem nos, ista fere aetate cum essemus quales es tu nunc, e Graeco in Latinum convertimus.

XXV. 88. Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat quartus a Panaetio praetermissus, saepe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis et externa cum corporis et ipsa inter se corporis et externa

cum externis comparari solent: cum externis corporis hoc modo comparantur, valere ut malis quam dives esse; cum corporis externa hoc modo, dives esse potius quam maximis corporis viribus: ipsa inter se corporis sic, ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati; externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. 89. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a quo cum quaereretur, *quid maxime in re familiari expedirét*, respondit: „*Bene pascere.*“ *Quid secundum?* „*Satis bene pascere.*“ *Quid tertium?* „*Male pascere.*“ *Quid quartum?* „*Arare.*“ Et cum ille qui quaesierat dixisset: *Quid fenerari?* tum Cato: „*Quid hominem occidere?*“ Ex quo et multis aliis intelligi debet utilitatum comparationes fieri solere recteque hoc adiunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. 90. Sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, vellem etiam de utenda, commodius a quibusdam optimis viris ad Ianum medium sedentibus quam ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda: pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS
AD MARCUM FILIUM
LIBER TERTIUS.

I. 1. *Publium Scipionem*, Marce fili, eum qui primus Africanus appellatus est, *dicere solitum* scripsit Cato, qui fuit eius fere aequalis, „*numquam se minus otiosum esse quam cum otiosus, nec minus solum quam cum solus esset.*“ Magnifica vero vox et magnq viro ac sapiente digna: quae declarat illum et in otio de negotiis cogitare et in solitudine secum loqui solitum, ut neque cessaret umquam et interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duae res quae languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium et solitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret: sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus: nam et a republica forensibusque negotiis armis implis vique prohibiti otium persequimur et ob eam causam urbe relicta rura peragrantes saepe soli sumus. 2. Sed nec hoc otium cum Africani otio nec haec solitudo cum illa comparanda est. Ille enim requiescens a reipublicae pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando et a coetu hominum frequentiaque interdum tamquam in portum se in solitudinem recipiebat: nostrum autem otium negotii inopia, non requiescendi studio constitutum est. Exstincto enim senatu deletisque iudiciis, quid est quod dignum nobis aut in curia aut in foro agere possimus?

3. Itaque qui in maxima celebritate atque in oculis civium quondam vixerimus, nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et saepe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni: propterea et otio fruor, non illo quidem quo debeat is qui quondam peperisset otium civitati, nec eam solitudinem languere patior quam mihi adfert necessitas, non voluntas. 4. Quamquam Africanus maiorem laudem meo iudicio assequebatur: nulla enim eius ingenti monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat. Ex quo intelligi debet illum mentis agitatione investigationeque earum rerum quas cogitando consequabatur nec otiosum nec solum umquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore eversa quam multis annis stante republica scripsimus. II. 5. Sed cum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars eius inculta ac deserta sit: tum nullus feracior in ea locus est nec uberior quam de officiis; a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo nostro, principe huius memoriae philosophorum, haec te assidue audire atque accipere confido: tamen conducere arbitror talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. 6. Quod cum omnibus est faciendum qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio an nemini potius quam tibi. Sustines enim non parvam expectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum et Cratippi: ad quos cum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem et

magistri. Quare quantum conniti animo potes, quantum labore contendere: si discendi labor est potius quam voluptas: tantum fac ut efficias; neve committas ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed haec hactenus: multa enim saepe ad te cohortandi gratia scripsimus: nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur.

7. Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit quemque nos correctione quadam adhibita potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis in quibus deliberare homines et consultare de officio solerent, uno cum dubitarent, honestumne id esset de quo ageretur, an turpe: altero, utilene esset, an inutile: tertio, si id quod speciem haberet honesti pugnaret cum eo quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret, de duobus generibus primis tribus libris explicavit; de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum nec exsolvit id quod promiserat. 8. Quod eo magis miror quia scriptum a discipulo eius Posidonio est triginta annis vixisse Panaetium, posteaquam eos libros edidisset. Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis, praesertim cum scribat nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium. 9. Minime vero assentior iis qui negant eum locum a Panaetio praetermissum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse, quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare: de quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus quod in divisione Panaetii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest quin a Panaetio susceptum sit, sed relictum. Nam qui e divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Praeterea in extremo libro tertio de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum. 10. Accedit eodem testis locuples Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola P. Rutilium Rufum dicere solere, qui Panaetium audierat, „*Ut nemo pictor esset inventus qui in Coa*

Venere eam partem quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret:“ (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat) „*sic ea quae Panaetius praetermisisset et non perfecisset, propter eorum quae perfecisset. praestantiam neminem persecutum.*“

III. 11. Quamobrem de iudicio Panaetii dubitari non potest: rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adiunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam sive honestum solum bonum est, ut Stoicis placet, sive, quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis vestris videtur, ut omnia ex altera parte collocata vix minimi momenti instar habeant: dubitandum non est quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accipimus Socratem execrari solitum eos qui primum haec natura cohaerentia opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici assensi ut et quidquid honestum esset, id utile esse censerent, nec utile quidquam quod non honestum. 12. Quod si is esset Panaetius qui virtutem propterea colendam diceret quod ea efficiens utilitatis esset, ut ii qui res expetendas vel voluptate vel indolentia metiuntur: liceret ei dicere utilitatem aliquando cum honestate pugnare; sed cum sit is qui id solum bonum iudicet quod honestum sit; quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri nec decensione peiorem: non videtur eiusmodi debuisse deliberationem introducere in qua, quod utile videretur, cum eo quod honestum est compararetur. 13. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, convenienter naturae vivere: id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper; cetera autem quae secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod cum ita sit, putant quidam hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam praecipendum fuisse. Atque illud quidem honestum quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis, neque a

virtute divelli umquam potest; in iis autem in quibus sapientia perfecta non est ipsa illud quidem perfectum honestum nullo modo, similitudines honesti esse possunt.

14. Haec enim officia de quibus his libris disputamus; media Stoici appellant: ea communia sunt et late patent; quae et ingenii bonitate multi assequuntur et progressionem discendi: illud autem officium quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est et, ut iidem dicunt, omnes numeros habet; nec praeter sapientem cadere in quemquam potest.

15. Cum autem aliquid actum est in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum, propterea quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intelligit; quatenus autem intelligit, nihil putat praetermissum. Quod item in poematis et in picturis usu venit in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti laudentque ea quae laudanda non sint, ob eam, credo, causam, quod insit in his aliquid probi quod capiat ignaros, qui quidem, quid in una quaque re vitii sit, nequeant iudicare. Itaque cum sunt docti a peritis, facile desistant sententia.

IV. Haec igitur officia de quibus his libris disserimus, quasi secunda quaedam honesta esse dicunt, non sapientium modo propria, sed cum omni hominum genere communia.

16. Itaque his omnes in quibus est virtutis indoles commoventur. Nec vero cum duo Decii aut duo Scipiones fortes viri commemorantur aut cum Fabricius aut Aristides iustus nominatur, aut ab illis fortitudinis aut ab his iustitiae tamquam a sapiente petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens est ut sapientem volumus intelligi: nec hi qui sapientes habiti et nominati, M. Cato et C. Laelius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed ex mediolorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant speciemque sapientium.

17. Quocirca nec id quod vere honestum est fas est cum utilitatis repugnantia comparari: nec id quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam

est comparandum: tamque id. honestum quod in nostram intelligentiam cadit tuendum conservandumque nobis est quam illud quod proprie dicitur vereque est honestum sapientibus. Aliter enim teneri non potest, si qua ad virtutem est facta progressio. 18. Sed haec quidem de iis qui conservatione officiorum existimantur boni; qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis neque ea volunt praeponderari honestate; hi solent in deliberando honestum cum eo quod utile putant comparare: boni viri non solent. Itaque existimo Panaetium, cum dixerit homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse quod dixerit, solere modo, non etiam oportere. Etenim non modo pluris putare, quod utile videatur, quam quod honestum; sed etiam haec inter se comparare et in his addubitare turpissimum est. Quid est ergo quod nonnumquam dubitationem afferre soleat considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id de quo consideretur. 19. Saepe enim tempore fit ut, quod turpe plerumque haberi soleat, inveniat non esse turpe. Exempli causa ponatur aliquid quod pateat latius. Quod potest maius esse scelus quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se adstrinxit scelere, si qui tyrannum occidit quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus praeclaris factis illud pulcherimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? Immo vero honestas utilitatem consecuta est.

Itaque ut sine ullo errore diiudicare possimus, si quando cum illo quod honestum intelligimus pugnare id videbitur quod appellamus utile, formula quaedam constituenda est: quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus. 20. Erit autem haec formula Stoicorum rationi disciplinae maxime consentanea: quam quidem his libris propterea sequimur quod, quamquam et a veteribus Academicis et a Peripateticis vestris, qui quondam iidem erant, quae honesta sunt, anteponuntur

lis quae videntur utilia, tamen splendidius haec ab eis disseruntur quibus, quidquid honestum est, idem utile videtur, nec utile quidquam quod non honestum: quam ab iis quibus aut honestum aliquid non utile aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro iure liceat defendere. V. 21. Sed redeo ad formulam: detrahere igitur alteri aliquid et hominem hominis incommodo suum augere commodum magis est contra naturam quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam cetera quae possunt aut corpori accidere aut rebus externis. Nam principio tollit convictum humanum et societatem. Si enim sic erimus affecti ut propter suum quisque emolumentum spoliet aut violet alterum, disrupti necesse est eam quae maxime est secundum naturam humani generis societatem. 22. Ut si unum quodque membrum sensum hunc haberet ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari et interire totum corpus necesse esset: sic si unus quisque nostrum ad se rapiat commoda aliorum detrahatque, quod cuique possit, emolumenti sui gratia: societas hominum et communitas evertatur necesse est. Nam sibi ut quisque malit, quod ad usum vitae pertineat, quam alteri acquirere concessum est non repugnante natura; illud natura non patitur ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus. 23. Neque vero hoc solum natura et iure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus respublica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causa nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt: incolumem esse civium coniunctionem: quam qui dirimunt, eos morte, exilio, vinculis, damno coercent. Atque hoc multo magis efficit ipsa naturae ratio, quae est lex divina et humana: cui parere qui velit; omnes autem parebunt qui secundum naturam volent vivere: numquam committet ut alienum appetat et id quod alteri detraxerit sibi assumat.

24. Etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo itemque comitas, iustitia, liberalitas quam voluptas, quam vita, quam divitiae: quae quidem contemnere et pro nihilo ducere comparantem cum utilitate communi magni animi et excelsi est; detrudere autem de altero sui commodi causa magis est contra naturam quam mors, quam dolor, quam cetera generis eiusdem. 25. Itemque magis est secundum naturam pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis aut iuvandis maximos labores molestiasque suscipere imitantem Herculem illum quem hominum fama beneficiorum memor in concilio caelestium collocavit: quam vivere in solitudine non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus abundantem omnibus copiis, ut excellas etiam pulchritudine et viribus. Quocirca optimo quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur hominem naturae obedientem homini nocere non posse. 26. Deinde qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil existimat se facere contra naturam aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum quam facere cuiquam iniuriam. Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis: quid cum eo disseras qui omnino hominem ex homine tollat? Sin fugiendum id quidem censet, sed multo illa peiora, mortem, paupertatem, dolorem: errat in eo quod ullum aut corporis aut fortunae vitium vitis animi gravius existimat. VI. Ergo unum debet esse omnibus propositum ut eadem sit utilitas unius cuiusque et universorum: quam si ad se quisque rapiet, dissolvetur omnis humana consortio. 27. Atque etiam si hoc natura praescribit ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam quod is homo sit consultum velit: necesse est secundum eandem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturae: idque ipsum si ita est, certe violare alterum naturae lege pro-

hibemur. Verum autem primum: verum igitur extremum. 28. Nam illud quidem absurdum est quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos sui commodi causa; aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi nihil iuris, nullam societatem communis utilitatis causa statuunt esse cum civibus: quae sententia omnem societatem destrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant: hi dirimunt communem humani generis societatem: qua sublata beneficentia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur: quae qui tollunt, etiam adversus deos immortales impii iudicandi sunt. Ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt: cuius societatis artissimum vinculum est magis arbitrari esse contra naturam hominem homini detrahere sui commodi causa quam omnia incommoda subire vel externa vel corporis vel etiam ipsius animi, quae vacent iustitia. Haec enim una virtus omnium est domina et regina virtutum. 29. Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? Minime vero. Non enim mihi est vita mea utilior quam animi talis affectio neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum et immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit, nonne faciat? 30. Haec ad iudicandum sunt facillima. Nam si quid ab homine ad nullam partem utili utilitatis tuae causa detraxeris: inhumane feceris contraque naturae legem: sin autem is tuis qui multam utilitatem reipublicae atque hominum societati, si in vita remaneas, afferre possis, si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum. Sin autem id non sit eiusmodi, suum cuique incommodum ferendum est potius quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus aut egestas aut quid eiusmodi quam detractio aut appetitio alieni, sed communis utilitatis derelictio contra naturam est: est enim iniusta. 31. Itaque lex ipsa naturae,

quae utilitatem hominum conservat et continet, decernet profecto ut ab homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum, fortem virum transferantur res ad vivendum necessariae: qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat ut ne ipse de se bene existimans seseque diligens hanc causam habeat ad iniuriam. Ita semper officio fungetur utilitati consulens hominum et ei quam saepe commemoro humanae societati.

32. Nam quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est. Nulla est enim societas nobis cum tyrannis et potius summa distractio est: neque est contra naturam spoliare eum, si possis, quem est honestum necare: atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere coeperunt et nocent reliquis partibus corporis: sic ista in figura hominis feritas et immanitas beluae a communi tamquam humanitate corporis segreganda est. Huius generis quaestiones sunt omnes eae in quibus ex tempore officium exquiritur. VII. 33. Elusmodi igitur credo res Panaetium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio eius consilium peremisset: ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa praecepta sunt quibus perspicui possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid idcirco fugiendum non sit quod omnino turpe non sit. Sed quoniam operi inchoato, prope tamen absoluto tamquam fastigium imponimus: ut geometrae solent non omnia docere, sed postulare ut quaedam sibi concedantur, quo facilius, quae volunt, explicent, sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, nihil praeter id quod honestum sit, propter se esse expetendum. Sin hoc non licet per Cratippum: at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. Mihi utrumvis satis est: et tum hoc tum illud probabilius videtur, nec praeterea quidquam probabile. 34. Ac primum in hoc Panaetius defendendus est,

quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit: neque enim ei fas erat: sed ea quae viderentur utilia. Nihil vero utile quod non idem honestum: nihil honestum quod non idem utile sit saepe testatur: negatque ullam pestem maiorem in vitam hominum invasisse quam eorum opinionem qui ista distraxerint. Itaque non, ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore diludicaretur, si quando incidissent, induxit eam quae videretur esse, non quae esset repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus nullis adminiculis, sed, ut dicitur, Marte nostro. Neque enim quidquam est de hac parte post Panaetium explicatum, quod quidem mihi probaretur de iis quae in manus meas venerint.

VIII. 35. Cum igitur aliqua species utilitatis obiecta est, commoveri necesse est. Sed si, cum animum attenderis, turpitudinem videas adiunctam ei rei quae speciem utilitatis attulerit: tum non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudine sit, sibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam quam turpitudine: recta enim et convenientia et constantia natura desiderat aspernaturque contraria: nihilque tam secundum naturam quam utilitas, certe in eadem re utilitas et turpitudine esse non potest. Itemque si ad honestatem nati sumus eaque aut sola expetenda est, ut Zenoni visum est, aut certe omni pondere gravior habenda quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet: necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita quidquid honestum, id utile.

36. Quare error hominum non proborum, cum aliquid quod utile visum est arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes direptionesque sociorum et civium: hinc opum nimiarum potentiae non ferendae: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi existunt cupiditates, quibus nihil nec tetricius nec foedius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus

iudiciis vident: poenam non dico legum, quam saepe per-rumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est, non vident. 37. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio: est enim totum sceleratum et impium, qui deliberant, utrum id sequantur quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes opinioque removenda est. Satis enim nobis, si modo in philosophia aliquid profecimus, persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil iniuste, nihil libidinose, nihil incontinententer esse faciendum. IX. 38. Hinc ille Gyges inducitur a Platone: qui, cum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, descendit in illum hiatum aeneumque equum, ut ferunt fabulae, animadvertit, cuius in lateribus fores essent; quibus apertis corpus hominis mortui vidit magnitudine inusitata anulumque aureum in digito, quem ut detraxit, ipse induit: erat autem regius pastor: tum in concilium se pastorum recepit. Ibi cum palam eius anuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat: idem rursus videbatur, cum in locum anulum inverterat. Itaque hac opportunitate anuli usus reginae stuprum intulit eaque adiutrice regem dominum interemit, sustulit, quos obstare arbitrabatur: nec in his eum facinoribus quisquam potuit videre. Sic repente anuli beneficio rex exortus est Lydiae. Hunc igitur ipsum anulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare quam si non haberet. Honesta enim bonis viris, non occulta quaeruntur. 39. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti fictam et commenticiam fabulam prolatam dicunt a Platone: quasi vero ille aut factum id esse aut fieri potuisse defendat. Haec est vis huius anuli et huius exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cum

aliquid divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis causa feceris: si id diis hominibusque futurum sit semper ignotum, sisne facturus. Negant id fieri posse. Quamquam potest id quidem. Sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent. Urgent rustice sane. Negant enim posse et in eo perstant: hoc verbum quid valeat, non vident. Cum enim quaerimus, si possint celare, quid facturi sint: non quaerimus, possintne celare: sed tamquam tormenta quaedam adhibemus, ut, si responderint se impunitate proposita facturos, quod expediat, facinorosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia per se ipsa fugienda esse concedant: X. 40. Sed iam ad propositum revertamur.

Incidunt multae saepe causae quae conturbent animos utilitatis specie, non, cum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem: nam id quidem improbum est: sed illud, possintne id quod utile videatur fieri non turpiter. Cum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id iniuste. Fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti consiliorum et adiutor. Cum autem consilium hoc principes cepissent cognitionem Superbi nomenque Tarquiniorum et memoriam regni esse tollendam: quod erat utile, patriae consulere, id erat ita honestum ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem: sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege qui urbem condidit, non item. 41. Species enim utilitatis animum pepulit eius: cui cum visum esset utilius solum quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id quod utile videbatur, neque erat, assequi posset: et tamen muri causam opposuit, speciem honestatis nec probabilem nec sane idoneam. Peccavit igitur: paco vel Quirini vel Romuli dixerim. 42. Nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt aliisque tradendae, cum his ipsi egeamus: sed suae cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat, servendum

est. Scilicet Chrysippus, ut multa: *Ut, qui stadium, inquit, currit, eniti et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat; supplantare eum quicum certet aut manu depellere nullo modo debet: sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est: alteri deripere ius non est.* 43. Maxime autem perturbantur officia in amicitis: quibus et non tribuere, quod recte possis, et tribuere, quod non sit aequum, contra officium est. Sed huius generis totius breve et non difficile praeceptum est. Quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, cetera generis eiusdem, haec amicitiae numquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam neque contra iusiurandum ac fidem amici causa vir bonus faciet, ne si iudex quidem erit de ipso amico. Ponit enim personam amici, cum induit iudicis. Tantum dabit amicitiae ut veram amici causam esse malit: ut orandae litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet. 44. Cum vero iurato sententia dicenda sit, meminerit deum se adhibere testem, id est, ut ego arbitror, mentem suam, qua nihil homini dedit deus ipse divinius. Itaque praeclarum a maioribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus, *Quae salva fide facere posset.* Haec rogatio ad ea pertinet quae paulo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi. Nam si omnia facienda sint quae amici velint: non amicitiae tales, sed coniurationes putandae sint. 45. Loquor autem de communibus amicitis: nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Dæmonem et Phintiam Pythagoreos ferunt hoc animo inter se fuisse. Ut, cum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset et is qui morti addictus esset paucos sibi dies commendandorum suorum causa postulavisset, vas factus est alter eius sistendi, ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui cum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus petivit ut se ad amicitiam tertium adscriberent. Cum igitur id quod utile videtur in amicitia cum eo quod honestum est comparatur,

incent utilitatis species, valeat honestas. Cum autem in amicitia, quae honesta non sunt, postulabuntur, religio et fides anteponatur amicitiae. Sic habebitur is quem exquirimus delectus officii. XI. 46. Sed utilitatis species in republica saepissime peccatur, ut in Corinthi disturbance nostri. Durius etiam Athenienses, qui sciverunt ut Aeginetis, qui classe valebant, pollices praeciderentur. Hoc visum est utile: nimis enim imminerebat propter propinquitatem Aegina Piraeo. Sed nihil quod crudele utile: est enim hominum naturae, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. 47. Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent eosque exterminant, ut Fannius apud patres nostros, Papius nuper. Nam *esse pro cive, qui civis non sit*, rectum est non licere: quam legem tulerunt sapientissimi consules Crassus et Scaevola: usu vero urbis prohibere peregrinos sane inhumanum est. Illa praeclara in quibus publicae utilitatis species prae honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica cum saepe tum maxime bello Punico secundo: quae Cannensi calamitate accepta maiores animos habuit quam umquam rebus secundis. Nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. 48. Tanta vis est honesti ut speciem utilitatis obscuraret. Athenienses cum Persarum impetum nullo modo possent sustinere statuerentque ut urbe relicta coniugibus et liberis Troezene depositis naves conscenderent libertatemque Graeciae classe defenderent: Cyrus quendam suadentem ut in urbe manerent Xerxemque reciperent, lapidibus cooperuerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur; sed ea nulla erat repugnante honestate. 49. Themistocles post victoriam eius belli quod cum Persis fuit dixit in contione se habere consilium reipublicae salutare, sed id sciri non opus esse: postulavit ut aliquem populus daret quicum communicaret. Datus est Aristides. Huic ille: classem Lacedaemoniorum, quae subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse: quo facto frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset. Quod Aristides cum audisset,

in contionem magna expectatione venit dixitque perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt: totamque eam rem quam ne audierant quidem auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi quam nos, qui piratas immunes, socios vectigales habemus. XII. Maneat ergo, quod turpe sit, id numquam esse utile, ne tum quidem cum id quod esse utile putes adipiscare. Hoc enim ipsum, utile putare, quod turpe sit, calamitosum est.

50. Sed incidunt, ut supra dixi, saepe causae, cum repugnare utilitas honestati videtur, ut animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate coniungi. Eius generis hae sunt quaestiones: si exempli gratia vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame summaque anno-nae caritate: si idem sciat complures mercatores Alexan-dria solvisse navesque in cursu frumento onustas petentes Rhodum viderit: dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimò venditurus. Sapientem et bonum virum fingimus: de eius deliberatione et consultatione quaerimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe iudicet, sed dubitet an turpe non sit. 51. In huiusmodi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo eius, homini acutissimo. Anti-patro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino quod ven-ditor norit emptor ignoret: Diogeni, venditorem, quatenus iure civili constitutum sit, dicere vitia oportere: cetera sine insidiis agere: et quoniam vendat, velle quam optime vendere. „Advexi, exposui, vendo meum non pluris quam ceteri: fortasse etiam minoris, cum maior est copia: cui fit iniuria?“ 52. Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: „Quid ais? tu cum hominibus consulere debeas et servire humanae societati eaque lege natus sis et ea habeas prin-cipia naturae quibus parere et quae sequi debeas, ut uti-litas tua communis sit utilitas vicissimque communis uti-

litas tua sit: celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae?" Respondebit Diogenes fortasse sic: „Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura Deorum sit, qui sit finis bonorum: quae tibi plus prodessent cognita quam tritici vilitas: sed non, quidquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est.“ 53. „Immo vero, inquiet ille, necesse est, si quidem meministi esse inter homines natura coniunctam societatem.“ „Memini, inquiet ille, sed num ista societas talis est ut nihil suum cuiusque sit? Quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum.“ XIII. Vides in hac tota disceptatione non illud dici: quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam; sed ita expedire ut turpe non sit: ex altera autem parte: ea re quia turpe sit, non esse faciendum. 54. Vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia quae ipse norit, ceteri ignorent: pestilentes sint et habeantur salubres: ignoretur in omnibus cubiculis apparere serpentes; male materiatae, ruinosae: sed hoc praeter dominum nemo sciat. Quaero, si hoc emptoribus venditor non dixerit aedesque vendiderit plaris multo quam se venditurum putarit, num id iniuste aut improbe fecerit. 55. „Ille vero,“ inquit Antipater. „Quid enim est aliud EBRANTI VIAM NON MONSTRARE, quod Athenis execrationibus publicis sanctum est, si hoc non est emptorem pati ruere et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est quam viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere.“ Diogenes contra: „Num te emere coegit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, proscripsit: tu, quod placebat, emisti. Quod si qui proscribunt VILLAM BONAM BENEQUE AEDIFICATAM, non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est nec aedificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? Sin autem dictum non omne praestandum est, quod dictum non est, id praestandum putas? Quid vero est stultius quam venditorem eius rei

quam vendat vitia narrare? Quid autem tam absurdum quam si domini iussu ita praeco praedicet: DOMUM RESTILENTEM VENDO?" 56. Sic ergo in quibusdam causis dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dicitur ut id quod utile videatur non modo facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. Haec est illa quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio. Quae diluicanda sunt: non enim, ut quaeremus, exposuimus, sed ut explicaremus. 57. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios nec hic aedium venditor celare emptores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas: sed cum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causa velis eos quorum interit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit et cuius hominis, quis non videt? Certe non aperti, non simplices, non ingenui, non iusti, non viri boni: versuti potius, obscuro, astuti, fallacia, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Haec tot et alia plura, nonne inutile est vitiorum subire nomina?

XIV. 58. Quod si vituperandi, qui reticuerunt: quid de his existimandum est qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus nec infacetus et satis litteratus, cum se Syracusas otandi, ut ipse dicere solebat, non negotiandi causa contulisset, dictitabat se hortulos aliquos emere velle, quo invitare amicos et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset. Quod cum percrebuisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, dixit venales quidem se hortos non habere; sed licere uti Canio, si vellet, ut suis: et simul ad coenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Cum ille promississet, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines gratus, piscatores ad se convocavit et ab his petivit ut ante annos hortulos postridie piscarentur: dixitque, quid eos facere vellet. Ad coenam tempore venit Canius. Opipare a Pythio apparatus convivium: cymbarum ante oculos multitudo: pro se quisque quod cuperat

afferebat: ante pedes Pythii plures abiciebantur. 59. Tum Canius, „Quaeso,“ inquit, „quid est hoc, Pythi? Tantumne piscium? tantumne cymbarum?“ Et ille, „Quid mirum?“ inquit. „Hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: hic aquatio: hac villa isti carere non possunt.“ Incensus Canius cupiditate contendit a Pythio ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples tanti quanti Pythius voluit et emit instructos: nomina facit: negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos. Venit ipse mature. Scalmum nullam videt. Quaerit ex proximo vicino, num feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret. „Nullae, quod sciam,“ inquit: „sed hic piscari nulli solent: itaque heri mirabar, quid accidisset.“ 60. Stomachari Canius. Sed quid faceret? Nondum enim Aquillius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipse cum ex eo quaereretur, quid esset dolus malus, respondebat, cum esset aliud simulatum, aliud actum. Hoc quidem sane luculente, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius et omnes aliud agentes, aliud simulantes perfidi, improbi, malitiosi. Nullum igitur eorum factum potest utile esse, cum sit tot vitia inquinatum. XV. Quod si Aquilliana definitio vera est, ex omni vita simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec ut emat melius nec ut vendat, quidquam simulabit aut dissimulabit vir bonus. 61. Atque iste dolus malus et legibus erat vindicatus, ut tutela XII tabulis et circumscriptio adolescentium lege Plaetoria: et sine lege iudicis, in quibus additur *EX FIDE BONA*. Reliquorum autem iudiciorum haec verba maxime excellunt: in arbitrio rei uxoriae *MELIUS AEQUIUS*: in fiducia *UT INTER BONOS BENE AGIER*. Quid ergo? aut in eo quod *MELIUS AEQUIUS* potest ulla pars inesse fraudis? aut cum dicitur *UT INTER BONOS BENE AGIER*, quidquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem malus in simulatione, ut ait Aquillius, continetur. Tollendum est igitur ex

rebus contrahendis omne mendacium. Non inlicitatorem venditor, non qui contra relicteatur, emptor apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus quam semel eloquetur. 62. Q. quidem Scaevola, P. F., cum postulasset ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel indicaretur idque venditor ita fecisset, dixit se pluris aestimare: addidit centum millia. Nemo est qui hoc viri boni fuisse neget; sapientia negant: ut si minoris quam potuisset vendidisset. Haec igitur est illa perniciēs, quod alios bonos, alios sapientes existimant. Ex quo Ennius nequidquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret. Verū id quidem, si, quid esset prodesse, mihi cum Ennio conveniret. 63. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panaetii, video in iis libris quos de officio scripsit, Q. Tuberōni dicere: *Sapientis esse nihil contra mores, leges, instituta facientem habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicae. Singulorum enim facultates et copias divitiae sunt civitatis.* Huic Scaevolae factum, de quo paulo ante dixi, placere nullo modo potest: etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causa, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda nec gratia est. 64. Sed sive et simulatio et dissimulatio dolus malus est, perpaucae res sunt in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est in qui prodest, quibus potest, nocet nemini: recte iustum virum bonum non facile reperimus. Numquam est igitur utile peccare, quia semper est turpe: et quia semper est honestum virum bonum esse, semper est utile.

XVI. 65. Ac de iure quidem praediorum sanctum apud nos est iure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur quae nota essent venditori. Nam cum ex XII tabulis satis esset ea praestari quae essent lingua nuncupata; quae qui infitatus esset, dupli poenam subiret: a iurisconsultis etiam reticentiae poena est constituta. *Quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nomi-*

natim dictum esset, praestari oportere. 66. Ut cum in arce augurium augures acturi essent iussissentque T. Claudium Centumalum, qui aedes in Coelio monte habebat, demoliri ea quorum altitudo officeret auspiciis: Claudius proscripsit insulam, vendidit: emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius cum demolitus esset cognossetque Claudium aedes postea proscripsisse quam esset ab auguribus demoliri iussus, arbitrum illum adegit, *quidquid sibi dare, facere oporteret ex fide bonâ.* M. Cato sententiam dixit, huius nostri Catonis pater, (ut enim ceteri ex patribus, sic, qui lumen illud progeniunt, ex filio est nominandus) is igitur iudex ita pronuntiavit: *cum in vendendo rem eam scisset et non pronuntiasset, emptori damnum praestari oportere.* 67. Ergo ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium quod nosset venditor. Quod si recte iudicavit: non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilentium venditor tacuit. Sed huiusmodi reticentiae iure civili omnes comprehendere non possunt: quae autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes eas quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Eae ergo serviebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Ius Crassus urgebat: *quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari; aequitatem Antonius: quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici, nec eum esse deceptum qui id quod emerat quo iure esset, teneret.* 68. Quorsus haec? Ut illud intelligas non placuisse maioribus nostris astutos. XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt: philosophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio ergo hoc postulat ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiae tendere plagas, etiam si excitaturus non sis.

nec agiturus? Ipsae enim ferae nullo insequente saepe incidunt. Sic tu aedes proscribas? tabulam, tamquam plagam ponas? domum propter vitia vendas? in eam aliquis incurrat imprudens? 69. Hoc quamquam video propter depravationem consuetudinis neque more turpe haberi neque aut lege sanciri aut iure civili: tamen naturae lege sanctum est. Societas est enim, (quod etsi saepe dictum est, dicendum est tamen saepius,) latissime quidem quae pateat, omnium inter omnes: interior eorum qui eiusdem gentes sint; proprior eorum, qui eiusdem civitatis. Itaque maiores aliud ius gentium, aliud ius civile esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri iuris germanaeque iustitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus: umbra et imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturae et veritatis exemplis. 70. Nam quanti verba illa: UTI NE PROPTER TE FIDEMVE TUAM CAPTUS FRAUDATUSVE SIM! Quam illa aurea: UT INTER BONOS BENE AGIER OPORTET et SINE FRAUDATIONE! Sed qui sint *boni* et quid sit *bene agi*, magna quaestio est. Q. quidem Scaevola, Pontifex maximus, summam vim esse dicebat in omnibus his arbitriis in quibus adderetur EX FIDE BONA: fideique bonae nomen existimabat manare latissime idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis, venditis, conductis, locatis, quibus vitae societas contineretur: in his magni esse iudicia statuere praesertim cum in plerisque essent iudicia contraria, quid quemque cuique praestare oporteret. 71. Quo circa astutiae tollendae sunt eaque malitia quae vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab ea distatque plurimum. Prudentia est enim locata in dilectu bonorum et malorum: malitia, si omnia quae turpia sunt, mala sunt, mala bonis ponit ante. Nec vero in praediis solum ius civile ductum a natura malitiam fraudemque vindicat: sed etiam in mancipiorum venditione venditoris

fraus omnis excluditur. Qui enim scire debuit de sanitate, de fuga, de furtis, praestat edicto aedilium. Heredum alia causa est. 72. Ex quo intelligitur, quoniam iuris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere ut ex alterius praedetur incertitia. Nec ulla perniciēs vitae maior inveniri potest quam in malitia simulatio intelligentiae: ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur, qui impunitate et ignoratione omnium proposita abstinere possit iniuria?

XVIII. 73. Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est: qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere fatigandi: sed haec consideremus quae faciunt ii qui habentur boni. L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Graecia Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, scripserant heredes secum M. Crassum et Q. Hortensium, homines eiusdem aetatis potentissimos: qui cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent consilii culpaē, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satina est hoc ut non deliquisse videantur? Mihi quidem non videtur: quamquam alterum vivum amavi, alterum non odi mortuum. 74. Sed cum Basilius M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset eumque fecisset heredem: hunc au dico patronum agri Piceni et Sabini: o turpem notam temporum nomen illorum: non erat aequum principes cives rem habere, ad Satrium nihil praeter nomen pervenire. Etenim si is qui non defendit iniuriam neque propuleat a suis, cum potest, iniuste facit, ut in primo libro disserui: qualis habendus est is qui non modo non repellit, sed etiam adiuvat iniuriam? Mihi quidem etiam verae hereditates non honestae videntur, si sunt malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione

quaesitae. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. 75. Falso: nam eadem utilitatis quae honestatis est regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: „Est istuc quidem honestum; verum hoc expedit:“ res a natura copulatas audebit errore divellere: qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium. XIX. Itaque si vir bonus habeat hanc vim ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen eius irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat id omnino neminem umquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re vera non esset heres: in fore, crede mihi, saltaret. Homo autem iustus isque quem sentimus virum bonum nihil cuiquam quod in se transferat detrahet. Hoc qui admiratur, in se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. 76. At vero si qui voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, iam se ipse doceat cum virum bonum esse qui prosit, quibus possit: noceat nemini nisi lacessitus infuria. Quid ergo? Hic non noceat qui quodam quasi veneno perficiat ut veros heredes moveat, in eorum locum ipsa succedat? „Non igitur faciat,“ dixerit quis, „quod utile sit, quod expediat?“ Immo intelligat nihil nec expedire nec utile esse, quod sit iniustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. 77. Fimbriam consularem audiebam de patre nostro puer iudicem M. Lutatio Pinthiae fuisse, equiti Romano sane honesto, cum is sponsionem fecisset: **NI VIŖ BONUS ESSET**. Itaque ei dixisse Fimbriam se illam rem numquam iudicaturum, ne aut spoliaret fama probatam hominem, si contra iudicavisset: aut statuisset videretur virum bonum esse aliquem, cum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. Huic igitur viro bono quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne

cogitare quidem quidquam audebit quod non audeat praedicare. Haec non turpe est dubitare philosophos quae ne rustici quidem dubitent: a quibus natum est id quod iam contritum est vetustate proverbium? Cum enim fidem alicuius bonitatemque laudant, *dignum esse dicunt quicum in tenebris mices*. Hoc quam habet vim nisi illam nihil expedire quod non deceat, etiam si id possis nullo refellente obtinere? 78. Videsne hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam dari neque huic quem paulo ante fingebam digitorum percussione hereditates omnium posse converterre? Ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest: sic, quod honestum non est, id utile ut sit effici non potest adversante et repugnante natura. XX. 79. At enim cum permagna praemia sunt, est causa peccandi. C. Marius cum a spe consulatus longe abesset et iam septimum annum post praeturam iaceret neque petiturus umquam consulatum videretur: Q. Metellum, cuius legatus erat, summum virum et civem, cum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est: *bellum illum ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum aut mortuum Iugurtham se in potestatem populi Romani redacturum*. Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide iustitiaque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cuius legatus et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. 80. Ne noster quidem Gracidianus officio viri boni functus est tum cum praetor esset collegiumque praetorum tribuni plebis adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia constitueretur. Iactabatur enim temporibus illis nummus sic ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena atque iudicio constitueruntque ut omnes simul in Rostra post meridiem escenderent. Et ceteri quidem alius alio: Marius ab subsellis in Rostra recta idque quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res, si quaeris, ei magno honori fuit.

Omni^{bus} vicis statuae: ad eas tus, cerei. Quid multa? nemo umquam multitudini fuit carior. 81. Haec sunt quae conturbent in deliberatione nonnumquam, cum id in quo violatur aequitas non ita magnum; illud autem quod ex eo paritur permagnum videtur: ut Mario praeripere collegis et tribunis plebi popularem gratiam non ita turpe: consulem ob eam rem fieri, quod sibi tum proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud quod utile videtur, turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum iudicare aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quae sit in ea species, forma et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumentum sui causa, criminari, praeripere, fallere? Nihil profecto minus. 82. Est ergo ulla res tanti aut commodum ullum tam expetendum ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est quod afferre tantum utilitas ista quae dicitur possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem iustitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se quis convertat in beluam, an hominis figura immanitatem gerat beluae? XXI. Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt quod is qui etiam socerum habere voluit eum cuius ipse audacia potens esset? Utile ei videbatur plurimum posse alterius invidia. Id quam iniustum in patriam et quam turpe esset, non videbat. Ipse autem socer in ore semper Graecos versus de Phoenissis habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen ut res possit intelligi:

Nam si violandum est ius, regnandi gratia

Violandum est: aliis rebus pietatem colas.

Capitalis Eteocles vel potius Euripides, qui id unum quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit. 83. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominus-

que omnium gentium esse concupiverit idque perfecerit. Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est. Probat enim legum et libertatis interitum earumque oppressionem tacitam et detestabilem gloriosam putat. Qui autem fatetur honestum non esse in ea civitate quae libera fuit quaeque esse debeat regnare, sed ei qui id facere possit esse utile: qua hunc obiurgatione aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere? Potest enim, dii immortales! cuiquam esse utile foedissimum et taeterrium parricidium patriae: quamvis is qui se eo obstrinxerit ab oppressis civibus Parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est et quidem sic ut haec duo verbo inter se discrepare, re unum sonare videantur. 84. Non habeo ad vulgi opinionem, quae maior utilitas quam regnandi esse possit: nihil contra inutilius ei qui id iniuste consecutus sit invenio, cum ad veritatem coepi revocare rationem. Possunt enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci benevoli, inquit Accius. At cui regno? Quod a Tantalo et Pelope proditum iure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas qui exercitu populi Romani populum ipsum Romanum oppressisset civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem serviri sibi coegisset? 85. Hunc tu quas conscientiae labe in animo censes habuisse! quae vulnera! Cuius autem vita ipsi potest utilis esse cum eius vitae ea condicio sit ut, qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus sit et gloria? Quod si haec utilia non sunt quae maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis: satis persuasum esse debet nihil esse utile, quod non honestum sit. XXII. 86. Quamquam id quidem cum saepe alias tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule iterum, et a senatu nostro iudicatum est. Cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset cumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente:

perfuga ab eo venit in castra Fabricii elique est pollicitus, si praemium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum et eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum: idque eius factum laudatum a senatu est. Atqui si speciem utilitatis opinionemque quaerimus, magnum illud bellum perfuga unus et gravem adversarium imperii sustulisset: sed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum. 87. Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, qui numquam utilitatem a dignitate seiunxit, armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriae causa imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsae opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. F., sententia: quas civitates L. Sulla pecunia accepta ex senatus consulto liberavisset, ut eae rursus vectigales essent: neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, redderemus. Ei senatus est assensus. Turpe imperio. Piratarum enim melior fides quam senatus. „At aucta vectigalia: utile igitur.“ Quousque audebunt dicere quidquam utile quod non honestum? 88. Potest autem ulli imperio quod gloria debet fultum esse et benevolentia sociorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo saepe dissensi. Nimis mihi praefracte videbatur aerarium vectigaliaque defendere; omnia publicanis negare, multa sociis: cum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere ut cum colonis nostris solemus: eoque magis quod illa ordinum coniunctio ad salutem reipublicae pertinebat. Male etiam Curio, cum causam Transpadanorum aequam esse dicebat: semper autem addebat: „Vincat utilitas reipublicae.“ Potius diceret non esse aequam, quia non esset utilis reipublicae, quam, cum non utilem esse diceret, esse aequam fateatur.

XXIII. 89. Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quaestionum: *Sitne boni viri in maxima caritate annonae familiam non alere.* In utramque partem disputat: sed tamen ad extremum utilitate, ut putat, officium dirigit magis quam humanitate. Quærit, *si in mari iactura facienda sit, equine pretiosi potius iacturam faciat, an servuli vilis.* Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. *Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit?* Negat, quia sit iniurium. *Quid dominus navis? eripietne suum?* Minime: non plus quam se navigantem in alto eicere de navi velit, quia sua sit. *Quoad enim perventum sit eo quo sumpta navis est, non domini navis est, sed navigantium.*

90. *Quid? si una tabula sit, duo naufragi eique sapientes: sibi neuter rapiat, an alter cedat alteri?* Cedat vero: sed ei cuius magis intersit vel sua vel reipublicae caussa vivere. *Quid? si haec paria in utroque?* Nullum erit certamen, sed quasi sorte aut micando victus alteri cedit alter. *Quid? si pater fana expilet, cuniculos agat ad aerarium: indicetne id magistratibus filius?* Nefas id quidem: quin etiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria praestat omnibus officiis? Immo vero: sed ipsi patriae conducit pios habere cives in parentes. *Quid? si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater: silebitne filius?* Immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, accusabit; minabitur etiam: ad extremum si ad perniciem patriae res spectabit, patriae salutem anteponet saluti patris.

91. Quærit etiam, si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis: cum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes ait: Antipater negat, cui potius assentior. Qui venenum fugiens vendat sciens, debeatne dicere. Non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. Haec sunt quasi controversa iura Stoicorum. In mancipio vendendo dicendane vitia, non ea quae nisi dixeris redhibeatur mancipium iure civili, sed haec, men-

dacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum. Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. 92. *Si quis aurum vendens orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille denarium?* Perspicuum est iam et quid mihi videatur et quae sit inter eos philosophos quos nominavi controversia. XXIV. Pacta et promissa semperne servanda sint, QUAE NEC VI NEC DOLO MALO, ut praetores solent, FACTA SINT. Si quis medicamentum cuiuspiam dederit ad aquam intercutem pepigeritque ne illo medicamento umquam postea uteretur; si eo medicamento sanus factus sit et annis aliquot post inciderit in eundem morbum nec ab eo annis cum pepigerat impetret ut item tum eo liceat uti: quid faciendum sit? Cum sit is inhumanus qui non concedat nec ei quidquam fiat iniuriae: vitae et saluti consulendum. 93. Quid? si qui sapiens rogatus sit ab eo qui eum heredem faciat, cum ei testamento sestertium millies relinquitur, ut ante quam hereditatem adeat, luce psalam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quod aliter heredem eum scripturus ille non esset: faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem et id arbitror fuisse gravitatis. Quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit, quam si ceperit: nisi forte eam pecuniam in reipublicae magnum aliquod tempus contulerit: ut vel saltare, cum patriae consulturus sit, turpe non sit. XXV. 94. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt quae non sunt his ipsis utilia quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti fillo, ut redeamus ad fabulas, facturum se esse dixit, quidquid optasset: optavit ut in currum patris tolleretur: sublatus est; atque is antequam constitit, ictu fulminis deflagavit. Quanto melius fuerat in hoc promissum patris non esse servatum! Quid? quod Theseus exegit promissum a Neptuno? Cui cum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti, sui filii, cum is patri suspectus esset de noverca: quo optatu impetrato Theseus in maximis fuit luctibus. 95. Quid?

Agamemnon cum deveisset Dianae, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum quam tam taetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda nonnumquam neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens: reddere peccatum sit, officium non reddere. Quid? si is qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddasne depositum? Non credo: facias enim contra rempublicam, quae debet esse carissima. Sic multa quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita commutata utilitate fiunt non honesta. 96. Ac de his quidem quae videntur esse utilitates contra iustitiam simulatione prudentiae, satis arbitror dictum: sed quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versemur, cum docebimus ea quae videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem quam vult imitari malitia itemque de iustitia quae semper est utilis, disputatum est: reliquae sunt duae partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine et praestantia cernitur, altera in conformatione et moderatione continentiae et temperantiae. XXVI. 97. Utile videbatur Ulixi, ut quidem poetae tragici prodiderunt: nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulixee nulla suspicio est: sed insimulant eum tragoediae simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. „At utile,“ ut aliquis fortasse dixerit, „regnare et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis et laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas?“ Ego vero istam contemnendam et abliciendam: quoniam, quae honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. 98. Quid enim auditurum putas fuisse Ulixem, si in illa

simulatione perseveravisset? qui cum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Alace:

*Cuius ipse princeps iuris iurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem,
Furere assimulare, ne coiret, institit. -
Quod ni Palamedis perspicax prudentia
Istius percepset malitiosam audaciam:
Fide sacratae ius perpetuo falleret.*

99. Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit quam deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. Sed omittamus et fabulas et externa; ad rem factam nostramque veniamus. M. Attilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis, Hamilcare iuratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Karthaginem. Is cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, falsam iudicavit: quae erat talis: manere in patria; esse domui suae cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae iudicantem tenere consularis dignitatis gradum. Quis haec negat esse utilia? Quem censes? magnitudo animi et fortitudo negat. XXVII. 100. Num locupletiores quaeris auctores? Harum enim est virtutum proprium nihil extimescere, omnia humana despicere; nihil quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit: mandata exposuit: sententiam ne diceret recusavit: quamdiu iureiurando hostium teneretur, non esse se senatorem. Atque illud etiam: o stultum hominem, dixerit quispiam, et repugnantem utilitati suae! reddi captivos negavit esse utile: illos enim adolescentes esse et bonos duces, se iam confectum senectute. Cuius cum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt; ipse Karthaginem rediit: neque eum caritas patriae retinuit nec suorum. Neque vero tum ignorabat

se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci: sed iusiurandum conservandum putabat. Itaque tum cum vigilando necabatur, erat in meliore causa quam si domi senex captivus; periturus consularis remansisset.

101. „At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit.“ Quomodo stulte? etiamne si reipublicae conducebat? potest autem, quod inutile reipublicae sit, id cuiquam civi utile esse? XXVIII. Pervertunt homines ea quae sunt fundamenta naturae, cum utilitatem ab honestate sciungunt. Omnes enim expetimus utilitatem ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est qui utilia fugiat? aut quis potius qui ea non studiosissime persequatur? Sed quia nusquam possumus nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa et prima et summa habemus: utilitatis nomen non tam splendidum quam necessarium ducimus. 102. „Quid est igitur,“ dixerit quis, „in iureiurando? num iratum timemus Iovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, nihil exhibere alteri: sed eorum etiam qui deum semper agere aliquid et moliri volunt, numquam nec irasci deum nec nocere. Quid autem iratus Iuppiter plus nocere potuisset quam nocuit sibi ipse Regulus? nulla igitur vis fuit religionis quae tantam utilitatem praeverteret. An ne turpiter faceret? Primum *minima de malis*. Num igitur tantum mali turpitudine ista habebit quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud Accium:

— — — *Fregistin' fidem?*

Neque dedi neque do infideli cuiquam,
quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur.“
103. Addunt etiam: „quemadmodum nos dicamus videri quaedam utilia quae non sint, sic se dicere videri quaedam honesta quae non sint: ut hoc ipsum videtur honestum conservandi iuris iurandi causa ad cruciatum revertisse; sed sit non honestum, quia, quod per vim hostium

esset actum, ratum esse non debuit.“ Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Haec fere contra Regulum: sed prima videamus. XXIX. 104. Non fuit Iuppiter metuendus, ne iratus noceret: qui neque irasci solet, nec nocere. Haec quidem ratio non magis contra Regulum quam contra omne iusiurandum valet. Sed in iureiurando non qui metus, sed quae vis sit debet intelligi. Est enim iusiurandum affirmatio religiosa. Quod autem affirmate quasi deo teste promiseris: id tenendum est. Iam enim non ad iram deorum, quae nulla est, sed ad iustitiam et ad fidem pertinet. Nam praeclare Ennius:

O Fides alma pinnis et iusiurandum Iovis!

Qui ius igitur iurandum violat, is Fidem violat, quam in Capitolio vicinam Iovis Optimi Maximi, ut in Catonis oratione est, maiores nostri esse voluerunt. 105. „At enim ne iratus quidem Iuppiter plus Regulo nocuisset quam sibi nocuit ipse Regulus.“ Certe si nihil malum esset nisi dolere. Id autem non modo non summum malum, sed ne malum quidem esse maxima auctoritate philosophi affirmant: quorum quidem testem non mediocre, sed haud scio an gravissimum, Regulum nolite, quaeso, vituperare. Quem enim locupletiores quaerimus quam principem populi Romani, qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod alunt *minima de malis*, id est ut turpiter potius quam calamitose: an est ullum maius malum turpitudine? Quae si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio et foeditas turpificati animi debet videri! 106. Itaque nervosius qui ista disserunt, solum audent malum dicere id quod turpe sit: qui autem remissius, si tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem,

Neque dedi neque do infideli cuiquam:

Idcirco recte a poeta quia, cum tractaretur Atræus, personae serviendum fuit. Sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem quae infideli data sit: videant ne quaeratur

latebra periurio. 107. Est autem ius etiam bellicum fidesque iusiurandi saepe cum hoste servanda. Quod enim ita iuratum est ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter, id si non fecerit, nullum est periurium. Ut si praedonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si iuratus quidem id non feceris. Nam pirata non est ex perduellium numero: definitus est communis hostis omnium. Cum hoc nec fides debet nec iusiurandum esse commune. 108. Non enim falsum iurare periurare est: sed quod EX ANIMI TUI SENTENTIA iuraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere periurium est. Scite enim Euripides:

Iuravi lingua, mentem iniuratum gero.

Regulus vero non debuit condiciones pactionesque bellicas et hostiles perturbare periurio. Cum iusto enim et legitimo hoste res gerebatur: adversus quem et totum ius fetiale et multa sunt iura communia. Quod ni ita esset, namquam claros viros senatus victos hostibus dedidisset. XXX. 109. At vero T. Veturius et Sp. Postumius, cum iterum consules essent, quia, cum male pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub iugum missis pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his: iniussu enim populi senatusque fecerant: eodemque tempore Ti. Numicius, Q. Maelius, qui tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque huius deditiois ipse Postumius qui dedebatur suator et auctor fuit. Quod idem multis annis post C. Mancinus: qui ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suavit eam quam P. Furius et Sex. Atilius ex senatus consulto ferebant: qua accepta est hostibus deditus. Honestius hic quam Q. Pompeius, quo, cum in eadem causa esset, deprecante accepta lex non est. Hic ea quae videbatur utilitas, plus valuit quam honestas: apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. 110. „At non debuit ratum esse,

quod erat actum per vim.“ Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. „Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cum praesertim de captivis dissuasurus esset?“ Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo iudicio stetit, sed suscepit causam, ut esset iudicium senatus: cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Paenis redditi essent. Ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriae non utile putavit, idcirco sibi honestum et sentire illa et pati credidit. Nam quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum: immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile quod idem non honestum: nec quia utile, honestum; sed quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut praestantius. XXXI. 111. Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiratione dignum quod captivos retinendos censuit. Nam quod reddi, nobis nunc mirabile videtur: illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad adstringendam fidem iureiurando maiores artius esse voluerunt. Id indicant leges in XII tabulis, indicant sacratae, indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides: indicant notiones animadversionesque censorum, qui nulla de re diligentius quam de iureiurando indicabant. 112. L. Manlio, A. F., cum dictator fuisset, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset et ruri habitare iussisset. Quod cum audivisset adolescens filius negotium exhiberi patri: accurrisse Romam et cum primo luci Pomponii domum venisse dicitur. Cui cum esset nuntiatum, qui illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo remotisque arbitris ad se adolescentem iussit venire. At ille ut ingressus est, confestim gladium destrinxit iuravitque se illum statim interfectorum, nisi iusiur-

randum sibi dedisset se patrem missum esse facturum. Iuravit hoc terrore coactus Pomponius. Rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causa desistere necesse esset: Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis iusiurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli quem ab eo provocatus occiderat torque detracto cognomen invenit: cuius tertio consulatu Latini ad Veerim fusi et fugati: magnus vir in primis et qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium. XXXII. 113. Sed ut laudandus Regulus in conservando iureiurando, sic decem illi quos post Cannensem pugnam iuratos ad senatum misit Hannibal se in castra redituros ea quorum erant potiti Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo. Nam Polybius, bonus auctor in primis, scribit *ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse a senatu re non impetrata: unum ex decem, qui paulo post quam erat egressus e castris redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romae remansisse*. Reditu enim in castra liberatum se esse iureiurando interpretabatur: non recte: fraus enim adstringit, non dissolvit periurium. Fuit igitur stulta calliditas perversae imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus ut ille veterator et callidus victus ad Hannibalem duceretur. 114. Sed illud maximum: octo hominum milia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relictis in castris fuissent a Paulo et Varrone consulibus. Eos senatus non censuit redimendos, cum id parva pecunia fieri posset: ut esset insitum militibus nostris aut vincere aut emori. Qua quidem re audita fractum animum Hannibalis scribit idem, quod senatus populusque Romanus rebus afflictis tam excelso animo fuisset. Sic honestatis comparatione ea quae videntur utilia vincuntur. 115. Acilius autem, qui Graece scripsit historiam, plures ait fuisse qui in castra revertissent eadem fraude ut iureiurando liberarentur eosque a censoribus omnibus igno-

minis notatos. Sit iam huius loci finis. Perspicuum est enim ea quae timido animo, humili, demisso fractoque fiant, (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod ipsi opus esse videretur, non quod reipublicae, censuisset aut domi remanere voluisset) non esse utilia, quia sint flagitiosa, foeda, turpia.

XXXIII. 116. Restat quarta pars, quae decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia continetur. Potest igitur quidquam utile esse quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaei atque Annicerii philosophi nominati omne bonum in voluptate posuerunt: virtutemque censuerunt ab eam rem esse laudandam quod efficiens esset voluptatis. Quibus obsoletis floret Epicurus, eiusdem fere adiutor auctorque sententiae. Cum his viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est. 117. Nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata corporis firma constitutione eiusque constitutionis spe explorata, ut a Metrodoro scriptum est, continetur: certe haec utilitas et quidem summa, sic enim censent, cum honestate pugnabit. Nam ubi primum prudentiae locus dabitur? an ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus servientis voluptati! Quod autem munus prudentiae? an legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse iucundius: quid cogitari potest turpius? Iam qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quae est dolorum laborumque contemptio? Quamvis eum multis locis dicat Epicurus, sicuti dicit, satis fortiter de dolore: tamen non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentia et temperantia, dicit ille quidem multa multis locis, sed aqua haeret, ut aiunt. Nam qui potest temperantiam laudare is qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica: libidines autem consecratrices voluptatis. 118. Atque in his

tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt rationem negligendae mortis perpetiendique doloris. Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt. Dicunt enim voluptatis magnitudinem doloris detractione finire. Iustitia vacillat, vel iacet potius omnesque eae virtutes quae in communitate cernuntur et in societate generis humani. Neque enim bonitas nec liberalitas nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur. 119. Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem nullam esse docuimus quae honestati esset contraria: sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum iudico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tamquam cum homine pecudem copulavissent. Non recipit istam coniunctionem honestas; aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum et malorum, qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri et temperari potest. 120. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea quae videtur utilitas honestati repugnat, diiudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate coniunctio. Nam ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit.

121. Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia magnum; sed perinde erit, ut acceperis. Quamquam et hi tibi tres libri inter Cratippi commentarios, tamquam hospites erunt recipiendi. Sed ut, si ipse venissem Athenas: quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset: aliquando me

quoque audires: sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea, tribues his temporis quantum poteris; poteris autem, quantum voles. Cum vero intellexero te hoc scientiae genere gaudere, tum et praesens tecum propediem, ut spero, et dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibiue persuade esse te quidem mihi carissimum: sed multo fore cariorem, si talibus monumentis praeceptisque lactabere.

COMMENTARIUS.

LIBER I.

I. 1. 2. *quoniam utrique Socratici et Platoniti volumus esse.* Recte omnes fere codices *et ante Socratici* omitunt, cum magis efferendum sit *Socratici* quam *Platonici*. Libentius enim Peripatetici, ab Aristotele oriundi, se Socraticos quam Platonicos esse profitebuntur. Et hoc quidem apparet, si magis expressum esset *Platonici*, cum ipse Cicero Platonicus sit, Tullianam urbanitatem desiderari. De *et et et* — *et conferantur*, quae in alt. Arch. edit. p. 26 disputavi.

1. 2. *Nec vero hoc arroganter dictum existimari velim.* Sic plerique codices; in paucissimis *hoc post arroganter* positum est. Ciceroni cum haud sane timendum sit, ne propter cohortationem illam ut sua a filio legantur, arrogantiae crimen subeat, haec verborum collocatio in qua minus effertur *arroganter*, praefenda est.

1. 3. *ut idem utroque in genere laboraret.* Sic ad unum omnes fere codices, non *elaboraret*. Nam *et utroque*, non *laboraret* sono exprimendum est *et laborandi* vocabulo proximum respondet *sequereturque*. Nec vero magis *elaboraret* quam *consequereturque* legi potest, quorum neutrum vanitate careat. Cicero enim non de eventu, sed de conatu voluit dicere.

1. 4. *Equidem.* Id est *Ja, Fürwahr*. Errant enim maximopere, qui ullo loco id *equidem* significare putant quod nos deimus *ich für mein Theil*. Hoc est *ego, ego quidem*.

1. 4. *Si genus forense dicendi.* Sic codices optimi et plerique. In paucissimis quibusdam nullius auctoritatis codicibus *id* ante *forense* additum est, ut appareat grammaticum propter proximum *illud forense dicendi*, cuius alia est ratio, aut *id* aut compendium vocabuli *illud supra forense* scripsisse.

2. 4. *cum statuissem scribere ad te aliquid hoc tempore.* Sono efferendum est et *scribere* et *hoc*. Omnium pessime sonus in *statuissem* et *te* et *hoc* poneretur.

2. 4. *in eoque et colendo — et negligendo.* Sic optimi deterioris familiae codices. Ceteri, quos omnes fere editores secuti sunt, in *negligendo* pro *negligendo* contra Latinitatem. Recte in iisdem codicibus et ante *colendo* legitur. Magis enim *negligendo* quam *colendo* efferri ipsa sententia iubet.

2. 6. *sequimur.* Sic deterioris familiae codices, melioris *sequemur*. Illud praetulit Cicero propter verba *hoc quidem tempore*, quae magis quam *hac in quaestione* exprimi ipsa particula et docemur. Apparet vero grammaticum veterem *sequemur* propter proximum *hauriemus* supra *sequimur* scripsisse.

2. 7. *quae a ratione suscipitur.* Contra codices omnes nonnulli *a* omittendum putarunt. Non probo, cum et *a ratione* idem fere quod *a philosophia* significet et *ratione*, id est *auf eine rationelle Weise*, Tulliana modestia parum dignum videatur.

3. 8. *quoniam Graeci κατόρθωμα.* Rectissime *quoniam*, non *quod* plerique codices. Causa enim cur Cicero perfectum officium rectum vocet, ea ipsa est quod Graeci illud *κατόρθωμα* nominarunt: est igitur causa fortuita, non necessaria. Sic Top. 25, 93. *Refutatio autem accusationis, in qua est depulsio criminis, quoniam Graece στάσις dicitur, appellatur Latine status:* ubi ob eandem causam rectissime in multis optimorum codicum *quoniam*, non *quae* legitur.

3. 8. *hoc autem commune officium καθήκον vocant.* Sic ex coniectura iam Pearcius. Codices plerique *καθήκον*, paucissimi *officium* omittunt. Turbae codicum ex eo ortae sunt quod vetus grammaticus, qui sola verba *hoc autem* pro obiecto, *commune officium* vocant pro praedicato habuerat, litura extinxerat *καθήκον*. Ipsa autem simplex orationis ratio dici iubet *hoc autem commune officium*, non *hoc autem commune*.

3. 9. *Nam aut.* Omissum est *aut* ab editoribus fere omnibus, in codicibus paucissimis. Additur autem rectissime, cum respondeat et proximo *tum autem* et vocabulo *Tertium*. Ac Latine quidem in partitionis prima parte significatio partitionis omitti non potest. Nam *aut primum — deinde aut aut — aut* dicendum est. Pro *aut — aut* scite Cicero *aut — tum autem* scripsit.

4. 14. *ne quid indecore effeminateve faciat*. Qui omitti volunt *faciat*, ut ex proximis *aut faciat aut cogitet* intelligatur, non satis reputarunt hoc loco de *consiliis factisque* agi, quae *faciat* requirant, non de *opinionibus et factis*, de quibus rectissime *aut faciat aut cogitet* dicatur.

4. 14. *tamen honestum sit*. Sic, non *est*, codices plerique. Nec vero minuit coniunctivus vim sententiae gravissimae, sed id agit Tullius ut sententiam illam *honestum tamen honestum esse*, de cuius veritate nemo profecto dubitet, scita asseveratione proferat. Nos quidem particulam adiiciamus, ut *wahrlich*.

5. 15. *velut ex ea parte — inest indagatio*. Breviter dictum pro *ex ea parte nascitur et in ea inest*. Conferatur II, 8, 28 et I, 42, 151.

6. 18. *hisque*. Sic codices omnes fere, non *iisque*. Praetulit Cicero propter expressum *incognita*. Nam si *cognitis* exprimendum fuisset, rectius fuisset *iisque*. Conferatur II, 7, 24.

6. 19. *in studiis cogitationis*. Recte sic omnes fere codices, non *cognitionis*. Nam non solum in studiis *cognitionis* agitatio mentis nos continere potest, sed in universum in studiis *cogitationis*.

7. 20. *beneficentia*. Recte sic hoc quidem loco omnes fere codices, non *beneficentiae*. Ubi enim maiore quadam vi dicendum est, antiquior forma *beneficentia* praefertur. Sic etiam II, 15, 53, ubi non recte plerique *beneficentiae* ediderunt. Vis sententiae maior est. Alia est condicio verborum I, 14, 42, ubi rectissime in omnibus fere codicibus *beneficentiae* legitur. Recte *beneficentia* etiam II, 15, 52. Ob eandem causam Romani aliis locis *locupletum*, aliis *locupletium*, aliis *fraudum*, aliis *fraudium* dicunt et quae sunt similia. Conferatur II, 8, 27.

7. 21. *e quo si qui sibi appetet*. Sic optimi et plerique codices egregie. Nam cum de violatione iuris humanae societatis agatur, aptius aliquanto homines ex alienis bonis appetere vetantur, quam plus eo appetere quod cuique obigit. De varietate lectionis iudicium facile est. Grammaticus enim non perspecta sententia aut coniciendi studio abreptus *eo supra e quo, plus appetet supra appetet* scripserat. Rectissime vero *e quo*, non *ex quo* dictum est, cum propria horum verborum, non translata sit notio nec maiore quadam vi sententia loci exprimatur.

7. 22. *partem patria vindicat, partem amici.* Sic noti codices omnes omissis post *vindicat* verbis *partem parentes*: quae ex coniectura addere non ausus sum, praesertim cum his verbis *partem amici* etiam *parentes* contineri posse videantur.

9. 28. *Ac de inferenda quidem iniuria satis dictum est; praetermittendae autem defensionis.* Peccant fere editores in eo quod *ac* particulum in extremis capitibus clausulam quandam adiicere putant neque vident *ac* ad sequentia potius pertinere. Etenim etsi posita est particula in antecessa enuntiatione, tamen vere ad sequentia verba referenda est. Atque hac quidem condicione saepenumero, ut 15, 46; 18, 61; 24, 84; 45, 160; II, 25, 96; III, 3, 13, *ac* aut sine *autem* aut cum *autem* ponitur, ut, ubi nova incipit sententia, *autem* adiiciatur. Similis ratio est particularum *Nam et* — *et*: in quibus *nam* non ad priorem, sed ad posteriorem enuntiationis partem pertinet. Conferatur etiam 45, 160.

9. 28. *Nam alterum iustitiae genus assequuntur, in inferenda ne cui noceant iniuria: in altero delinquant.* Tandem ex Bernensi c sanavi locum conclamatum. Perversum esse, quod in ceteris codicibus pro his verbis *in altero delinquant* legitur, *in alterum incidunt*, omnes concesserunt; non item fortasse concedent a Tullio profectam esse receptam lectionem. Est vero ita elegans ut non potuerit ab alio, nedum a grammatico parum circumspecto oriri. Commendatur lectio vel eo quod vituperatio divini Platonis lenissima est respondetque urbanitati quae in verbis *videndum est* ne conspicitur. De *delinquendi* verbo multi possunt loci similes laudari, ut 41, 146 *Fit enim nescio quomodo ut magis in aliis cernamus quam in nobismet ipsis, si quid delinquitur.* III, 18, 73 *Quid ergo? satin' est hoc ut non deliquisse videantur?* In nostro quidem loco eo libentius grammaticus *in alterum incidunt* supra *in altero delinquant* scripsisse videtur, quod, cum *delincunt* pro *delinquant* scribi soleret, *incunt* pro compendio verbi *incidunt* haberi potuit. Videtur autem grammaticus lineis, quam invenerat lectionem, tamquam corruptam extinxisse aut notasse.

10. 31. *ut reddere depositum, facere promissum etiamne furioso? quaeque pertinent ad veritatem.* Restitui aliquando Ciceroni haec verba *etiamne furioso?* quae exigua mutatione in omnibus leguntur codicibus. Nam cum proximum interdum nimis late patere videatur, nec quanam tempora in-

telligi debeant, indicetur, Cicero in ipsis verbis antecedentibus certo quodam exemplo declarat, quibus temporibus migrari iustitiam velit. Omissis quidem verbis *etiamne furioso?* quovis fortasse tempore putet aliquis migrare iustitiam sibi concessum esse. In interposita interrogatione, quae non inaudita est, ut d. Prov. Cons. 8, 19 *Quis plenior inimicorum fuit C. Mario? L. Crassus, M. Scaurus aliine inimici? omnes Metelli:* nulla poterit esse offensio. Nam quo citius omnes furioso depositum non esse reddendum, promissum non esse faciendum clamabunt, hoc aptius Cicero quasi indignabundus interrogationem illam adiecit.

11. 37. *Adeo summa erat observatio in bello movendo.* Hic locus misere ab editoribus propemodum omnibus tractatus, si modo recte intelligatur, ab omni offensione vacat. Nec enim aut *adeo summa* pro *ita magna* aut *in bello movendo* pro *in bello gerendo* dictum est, sed et *adeo* ad *movendo* referendum est et *bellum movere* idem significat quod *bellum concitare*. Pertinent igitur haec verba non ad antegressum exemplum, sed ad proximum. Ac rectissime quidem bellum contra Persam a Romanis motum esse dici ex historia huius belli constat. Vertes: *Sogar bei Erregung eines Krieges herrschte die größte Gewissenhaftigkeit.* Auget igitur Cicero id quod in priore exemplo significarat, hoc altero exemplo. Nam in *movendo* bello forsitan nonnemo putarit tali observatione minus opus esse. Conferatur 40, 144. Simillimus quidem est locus apud Tacit. Ann. III, 19 *Adeo maxima quaeque ambigua sunt:* quo loco *adeo* non ad *maxima*, sed ad *ambigua* refertur.

12. 37. *Quamquam id nomen durius efficit iam vetustus.* Optime in plerisque codicibus *efficit*, non *effectit* legitur. Vetustate enim non tempora vetera significantur, sed ipsius nominis vetustas.

12. 38. *Ut enim cum civiliter contendimus, aliter, si.* Tandem haec omnium fere codicum lectio restituenda fuit. Cum *civiliter contendere* idem sit quod *civium more contendere*, sicut etiam in epistola Coelii ad Fam. VIII, 14, 3 *civiliter certare* dictum est, offensio in his verbis nulla potest esse. Iam vero potuit quidem post *aliter* repeti *contendimus*, sed cum maiore elegantia intelligitur. Tales enim verborum omissiones quae intelligi possunt, nostris quidem hominibus saepe offensioni sunt, non item Romanis, ut III, 30, 110 *Nam quod aiunt, quod valde utila sit, id fieri honestum: immo vero esse, non fieri:* ubi magis etiam offendas. Quod

vulgo editur cum *civē aliter contendimus, si*, cum in nullo codice *aliter* ante *si* omissum sit et in duobus tribusve codicibus deterioribus *civē aliter* pro *civiliter* inventum sit, neque ulla fere nititur auctoritate et propter ablativum *civē* perversum est. Nam etsi de duobus ablativis *civē* et *civī* constat, tamen numquam temere alter pro altero ponitur. In vulgari sermone *civē*, in elatiore *civī* dicitur, ut hoc quidem loco nulla sit causa cur *civī* dicatur.

13. 40. *Secundo autem Punico bello — cum scelere approbavit.* In his verbis, quae quidem singula Tullianam prae se ferunt elegantiam, a paucis quidem, sed bonis codicibus praebitis cur offendatur nulla est causa. Nam quod Cicero etiam in tertio libro 32, 113 exemplum decem illorum protulit, haud sane mirum, cum re ipsa illo etiam loco id facere cogeretur. Eademque ratione adductus et in primo et in tertio libro de Regulo dixit. Quod autem Cicero in tertio libro commemorata decem illorum causa, sicut a plerisque narratam invenerat et ipse in primo libro protulerat, hoc addit: *De quibus non omnes uno modo*, nihil aliud comprobatur nisi Ciceronem id quoque addere voluisse quod Polybius de his decem memoriae tradiderat. Errant igitur qui de diversitate utriusque narrationis queruntur. Eadem est utriusque loci narratio, nisi quod posteriore loco Cicero praeter vulgarem narrationem etiam Polybi, boni auctoris in primis, adiciendam putavit. De omissione narrationis in plerisque codicibus iudicium facillimum est. Nam grammaticus vetus deceptus discrepantia illius narrationis quae in tertio libro ex Polybio adiecta est, hanc primi libri narrationem tamquam falso insertam lineis quibusdam extinxerat, ita tamen ut litterae singulae dignosci possent. Singulorum verborum nulla est offensio. Nam ne pro *dedit* quidem, quod a codicibus praebetur, scribendum putarim *dedidit*, quamquam saepe *dedit* et *dedidit* confunduntur: Despicientia perfugae melius videtur simplici verbo significari.

15. 46. *illae virtutes bonum virum videntur potius attingere.* Recte sic omnes fere codices. In discrimine *boni viri* et *virī boni* hoc tenendum est, nonnumquam quidem, ut II, 11, 39, *bono viro* minus aliquid quam *viro bono* contineri, cum *boni viri* bonitas ita possit efferri ut alii virtuti contraria esse dicatur, cuiusque *bonitas* laudetur, in hoc aliae virtutes, ut sapientia et prudentia, non laudentur: saepe tamen, si *boni viri* bonitati ipsum bonitatis contrarium opponatur, ut explicandus sit *bonus*, non *non bonus vir*, plus

etiam *bonum virum quam virum bonum esse*. Sic etiam II, 10, 33 *Iustus autem et fidei hominibus, id est bonis viris*. III, 12, 50 *Sapientem et bonum virum fingimus*. 19, 76 *Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit*; 20, 82 *si boni viri nomen eripuerit*. Recte contra II, 11, 38; III, 15, 62; 19, 77; 20, 80, 81 in quietiore oratione *virī boni*.

15. 48. *quidnam beneficio provocati facere debemus? an imitari agros fertiles*. Sic optime codices fere omnes. *Potuit aut nonne aut an dici*, cum antegressa interrogatio rhetorica sit. Nam si in interrogatione vere interrogantis dubitatio inest, fieri non potest ut *nonne* dicatur. Etenim Romani *nonne* non solent ponere, si vel minima interrogantis est dubitatio. Scilicet antegressis talibus vocabulis in quibus dubitatio inest, ex more Romanorum *an* dicitur. Atque haec quidem causa est cur nec ulle loco umquam *haud scio nonne*, *dubito nonne*, *incertum est nonne* pro *haud scio an*, ceteris dictum sit et post rhetoricam interrogationem, quae nullam continet dubitationem, non solum *nonne*, ut d. Nat. Deor. III, 26, 68 *Quid ille funestas epulas comparans? nonne versat huc et illuc cogitatione rationem?* p. Rosc. Am. 13, 38 *quibus tandem te, C. Erubi, argumentis accusatorem censeas uti oportere? Nonne audaciam eius qui in crimen vocetur, singularem ostendere?* sed etiam *an* dici potuerit, ut Tusc. III, 1, 1 *Quidnam esse, Brute, causae putem, cur, cum constemus ex animo et corpore, corporis curandi tuendique causa quaesita sit ars, eius utilitas deorum immortalium inventioni consecrata; animi autem medicina nec tam desiderata sit, antequam inventa, nec tam culta, posteaquam cognita est, nec tam multis grata et probata, pluribus etiam suspecta et invisa? An quod corporis gravitatem et dolorem animo iudicamus, animi morbum corpore non sentimus?* Discrimen autem particularum *nonne* et *an* antegressa interrogatione rhetorica hoc esse videatur ut in quietiore oratione *nonne*, in commotiore *an* ponatur.

15. 49. *sine iudicio vel morbo in omnes vel repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati*. Egregie sic codices optimi. Sententia haec est: *sei es aus Schwäche oder von einem plötzlichen Einfall getrieben*. Ex incitati igitur impetu animi, non item morbo pendet. Particulae *vel-vel* prorsus ex more positae sunt, cum in ipsa re paulum admodum intersit, utrum morbo an repentino quodam impetu animi incitati beneficium aliquod dent. Quod Cicero dixit *multi faciunt multa in omnes*, idcirco optimum est

quia propter malam horum beneficiorum condicionem nihil Cicero iis tribuit. Nam etsi *multa in omnes facere* idem fere est quod *multa omnibus dare*, tamen iudicium Cicero-
nis de talibus beneficiis non potuit pulchrius significari. Qui cum deterioribus quibusdam codicibus *vel modo* pro *vel morbo* scribendam esse putarunt, putarunt autem plerique, non viderunt *aut modo* dicendum fuisse. Nam in iis quidem locis ubi cum dubitatione quadam aliquid adiicitur, Latini *aut*, non *vel* ponunt. Nec sane homines illi de quibus agitur in eo peccare solent quod sine modo benefici sunt: solent videlicet temeritate quadam, sine iudicio benefici esse:

17. 54. *Sanguinis autem coniunctio et benevolentia devincit homines et caritate.* Addidi ex coniectura et ante *caritate*. Maior est enim *caritas* quam *benevolentia*. Cum vero *benevolentia* non possit homines *caritate* devincere, quod perversum est, correctio necessaria est. Vetus grammaticus, qui non perspexerat *benevolentia* ablativum esse, et tamquam insititium delevit. De *et-et* dixi in alt. Arch. edit. p. 26 et 27.

17. 55. *Illud enim honestum quod saepe dicimus, etiamsi in alio non cernimus, tamen nos movet.* Ex coniectura non interposui. Sonus in *cernimus*, non in *alio* situs est. Quod cum vetus grammaticus non perspexisset, non delevit. Quis autem umquam honestum, quod quidem, sicuti Cicero dicit, in te *inesse videbitur*, in te cerni posse dixerit? Si quidquam, profecto honestum cerni non potest. Sed aliud etiam vitium in vulgata lectione inest pessimum. Nam ut interposito non indicativus necessarius est, ita perversus est omisso. Certum est enim *cerni* in alio honestum non posse. Nos quidem addamus *wirklich*. Romanos nec *vere* addere necesse est nec *sicut non cernimus*. Simillimi loci multi sunt, ut II, 20, 69; III, 13, 55. Omisso non unus Lambinus coniunctivum flagitari vidit. Ageretur enim tum de cogitata, non de certa re.

17. 56. *efficiturque id quod Pythagoras vult in amicitia.* Rectissime sic codices omnes. Nonius in vocabulo *ultimum* pro verbis *vult in amicitia* haec laudat *ultimum in amicitia putavit*. Est hic unus ex iis locis ex quibus quid de Nonii auctoritate statuendum sit, certissime concludatur. Fuit enim et Nonii et omnium fere grammaticorum opinio veras esse eas lectiones quas in exemplari suo supra versus scriptas invenerant, non eas quae in oratione ipsa scriptae erant. Sic quidem codices in quibus supra versus multa scripta

erant, emendati habebantur, ut mirum esse non possit quod grammatici toties falsas laudarunt lectiones. Librarii cum in hac re fere cautiore essent quam grammatici, illorum auctoritas plerumque plus valet quam grammaticorum. Factum est igitur ut suprascriptae antiquissimo tempore lectiones saepius multo a grammaticis, ut ab Nonio, quam a librariis propagarentur. Nonnumquam, ut hoc loco et I, 25, 98; II, 4, 15; 8, 28; III, 9, 38; 16, 66; 23, 91, falsa lectio apud solum Nonium inventa est. Repudiandae autem etiam eas sunt interdum lectiones, quas et apud Nonium et in codicibus aliquot inveniuntur, ut I, 26, 91; II, 22, 77; III, 11, 48. Quod ad discrimen utriusque lectionis *vult* in *amicitia* et *ultimum* in *amicitia* *putavit* attinet, simile quiddam sane in utraque inest, sed tamen et pulchrior et significantior est recepta lectio: in eaque sono *Pythagoras* et *amicitia* efflerendum est, non *vult*.

18. 61. *Declaratur autem studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari. Id est statuas quoque, non solum vivos multos.*

19. 63. *Praeclarum igitur illud Platonis: „Non, inquit, solum scientia quae est remota ab iustitia, calliditas potius quam sapientia est appellanda: verum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciae potius nomen habeat quam fortitudinis. Cum apud Platōnem in iis libris qui extant non uno quodam loco de his rebus dicatur, sed diversis locis, (nam Menex. c. 19. p. 247 haec leguntur Πᾶσα ἐπιστήμη χερσίζομένη δικαιοσύνης καὶ τῆς ἄλλης ἀρετῆς πανουργία, οὐ σοφία φαίνεται; d. Leg. I, p. 630 haec Ἀμείνων δικαιοσύνη καὶ φρόνησις εἰς ταῦτόν ἐλθούσαι μετ’ ἀνδρείας — διαβάντες δ’ εὖ καὶ μαχόμενοι ἐθέλοντες ἀποθνήσκειν ἐν τῇ πολέμῳ τῶν μισθοφόρων εἰςὶ πάμπολλοι, ὧν οἱ πλείστοι γίγνονται θρασεῖς καὶ ἄδικοι καὶ ὑβριστὰ καὶ ἀφροσύνατοι σχεδὸν ἀπάντων) Cicero autem uno loco omnia comprehendat: illud quidem verisimile non est Platonem alio quodam libri loco qui interciderit, haec ipsum quoque comprehendisse, sed forsitan rectius videatur Cicero illa quae de sapientia et fortitudine ex Platone in schedis suis annotarat, errore quodam conglutinasse. Coniecturae quidem locus non est.*

19. 64. *ut quisque animi magnitudine maxime excellat, ita maxime vult princeps omnium vel potius solus esse. In co-*

dicibus optimis excellet, non excellit legitur. Quare cum sententia verborum gravissima sit, rariorem exitum praetuli.

19. 65. *ut quisque est altissimo animo.* Transposui est, quod vulgo post *animo* ponunt, cum optimis codicibus post *quisque*. Nam propter maiorem quendam sonum qui in verbis *ut quisque* situs est, plane ex more copula post ea verba posita est quae sono efferuntur. De qua re dixi in *alt.* Arch. edit. p. 91 — 94.

20. 69. *voluptate nimia.* Recepi cum Orellio ex Reg. Lall. *nimia pro animi.* Nec enim is est Cicero qui vacandum esse omni voluptate dicat, sed voluptate nimia te vult vacare.

22. 75. *a se adiutum Themistoclem.* Ex vestigiis optimorum codicum recte sic plerique editores. Explicandi causa cum grammaticus *adiuvit Themistoclem* suprascripsisset, omnes exortae sunt turbae. Gernhardi coniecturam *at ille reapse adiuvit Themistoclem* non laudo, praesertim cum *re ipsa*, non *reapse* dicendum fuerit. Conferatur 43, 154.

22. 76. *Lacedaemoniis.* Sic codices omnes fere. Cum paucissimis quibusdam plerique editores temere *Lacedaemonis* scripserunt. Propter proximum imperium grammaticum *Lacedaemonis* supra *Lacedaemoniis* scripsisse apparet.

22. 77. *concedat laurea laudi.* Rectissime sis codices optimi, non *linguae*: quod ex tertio capite declamationis Sallustii sive ab ipso Sallustio profectae sive subditiuae in Quintilianum et Plutarchum, qui laudarunt hunc versum XI, 1 et in Comp. Demost. c. Cic. 2., transiit. Nec hoc dubitari potest quin grammaticus ille, qui hos libros antiquissimo tempore et explicandos et emendandos susceperat, recordatus loci sive apud Quintilianum sive alius *linguae supra laudi* scripserit. Sallustius quidem eam ob causam *linguae* dixisse videatur quo odiosior vox illa Ciceronis existat: quod est malitiose sane factum, sed cum Sallustius se illius versus non satis memorem esse simulet, acerbissimam. Ciceronem vero in illo versu *laudi* dixisse cum ex orationis in Pisonem capite 30 tum ex allusione quae ad Fam. XV, 6, 1 legitur, certissimum fit. Accedit quod poeta multo dignius est *laudi* quam *linguae*. Etenim ut *toga*, sic *laus* poetico more pro *pace* dictum est. Atque haud scio an Cicero hanc ipsam ob causam quod percrebuisse sciebat istud *linguae*, hoc loco versum illum repetendum putarit.

22. 77. *nonne togae arma cessere.* Codices multi pro *cessere*, quod ipsa vi qua et tota sententia et verbum *cessere*

effortur, defenditur, *cesserunt*. Nam propter morem Tullianum grammaticum *cesserunt* supra notatum *cessepe* scripsisse haud sane mirere: nec magis multos librarios studiose superscriptum *cesserunt* praetulisse. At si ullo loco, hoc profecto exitus ille et antiquior et rarior rectissime est praelatus. Solent enim scriptores Romani ita utraque forma uti ut in vulgari sermone exitu — *runt*, in graviore — *re utantur*. Atque haec quidem est causa cur apud Tacitum, qui pleraque elatiore animo scribere soleat, posterior exitus toties, ille rarissime scriptus legatur.

24. 82. *quibus periculosa et calida consilia et quietis cogitationibus splendidiora et maiora videantur*. Sanavi locum ex optimorum librorum corruptelis. Nam et quod in plerisque codicibus atque etiam in optimo Bern. c legitur *quietis cogitationibus* revocavi et ex optimis codicibus et ante *quietis* restitui. Hoc quidem et cum non intelligeretur nec perspiceretur pertinere ad illud et quod ante *maiora* positum est, omnis lectionis varietas exorta est. Qui et *cogitationis* supra *cogitationibus* scripsit, sine dubio *quietis* pro genitivo haberi voluit. Quod vulgo editur et *cogitatis*, nulla codicum auctoritate nititur nec sane probari poterunt *quieta consilia*, quae risum Ciceroni moverint. Quanto rectius *cogitationes quietae* dicuntur! Errant autem qui *consilia cogitationes* vocari putant. Antecedant enim necesse est *cogitationes quietae*, si recta et bona subsequi *consilia* voles. Est igitur antecedens pro consequente dictum. Pessimum denique vitium in vulgata lectione hoc est quod, cum bis ponendum esset *et*, semel positum est. Plus enim profecto est, istis hominibus *maiora* etiam talia consilia videri, non modo *splendidiora*.

24. 83. *subvenire autem tempestati quavis ratione sapientis*. Proprie non *tempestati*, sed *navi* subvenitur: nam si tempestati subveniatur, tempestas ipsa maior fiat. Potuit quidem *navi* ante *quavis* casu omitti et *tempestati* ex *tempestate* fieri, sed cum eiusmodi liberiores dicendi rationes non inauditae sint, nihil mutavi. Recte enim dictum est *quavis* ratione pro *omni* ratione, quia non modo *omni* ratione sed, quod maius aliquid est, *quavis* ratione subvenire sapientis est. Sic p. Rosc. Am. 52, 152 *An vero, iudices, vos non intelligitis nihil aliud agi nisi ut proscriptorum liberi quavis ratione tollantur?*

25. 88. *qui punitur aliquem aut verbis castigat*. Nonius in vocabulo *punitur* pro *castigat*, quod in codicibus omni-

bus legitur, *fatigat* habet: quod hoc quidam loco, praesertim cum *verbis* sono efferendum sit atque simplex *aut* antecedit, nimis forte est. Nam alia est ratio loci in tertio libro 28, 73, ubi in omnibus fere codicibus rectissime *fatigandi*, non *castigandi* legitur. In his enim verbis *qui non verbis sunt et disputatione philosophorum sed vinclis et carcere fatigandi* propter ipsam sententiam vehementissimum vocabulum pulcherrimum est. Conferantur ea quae 17, 56 dixi.

26. 91. *ne assentatoribus patefaciamus aures nec adulari nos sinamus*. Pro *nec*, quod excepto Gu. tert. in codicibus omnibus legitur, apud Nonium in voc. *adulatio* et in Gu. tertio *neve* inventum est. Constat quidem antegresso *ne* saepius *neve* quam *nec* dici, sed non omnibus locis idem convenit. Nam cum illorum verborum *ne assentatoribus patefaciamus aures* et horum *nec adulari nos sinamus* sententia simillima sit, *neve* perversum est. Alter locus quem ex Cicerone annotavi, ubi *ne* — *nec* dictum est, hic est Orat. 66, 221 *Constat enim ille ambitus et plena comprehensio e quatuor fere partibus, quae membra dicimus, ut et aures impleat et ne brevior sit quam satis sit neque longior: in quibus verbis propter contrarias notiones brevior et longior mirum sane neque videatur, sed minore sententiae vi caussa contineatur, cur neque, non neve praelatum sit.*

26. 92. *Quae primum bene parata sit*. Sic codices fere omnes, non *parata*. Recte, cum hoc ipsum *parata*, non *bene* voce exprimendum sit. Contra fit, si *bene* aut *male paratus* dicitur: tum enim adverbia efferuntur.

26. 92. *nec libidini potius luxuriaeque quam liberalitati et beneficentiae pareat*. Pro *pareat* codices paucissimi, editores adhuc omnes *pateat*. Praestulit autem Cicero *pareat* idcirco quod referri potius ad illa verba *libidini potius luxuriaeque* quam ad haec *quam liberalitati et beneficentiae* voluit.

28. 99. *Adhibenda est igitur quaedam reverentia adversus homines et optimi cuiusque et reliquorum*. Id est et *optimus quisque et reliqui adversus homines reverentiam adhibere debent*. Genitivi igitur subiectivi, non obiectivi sunt: quod nescio quomodo plerosque fugit. Primum propter antegressa verba *adversus homines* non genitivus, sed accusativus debebat sequi. Deinde quis credat Ciceronem disertis verbis postulare ut reverentia adhibeatur et adversus optimum quemque et adversus reliquos, id est plebem ipsam? Significasse

tale quiddam sufficiebat: quomobrem Cicero recto iudicio nihil aliud dixit nisi *quaedam reverentia adversus homines*, quod nemo sane nimium putarit. Sed hoc quidem postulari a Cicerone potuit ut et ab optimo quoque et a reliquis quaedam reverentia adversus homines adhiberetur. Quod nisi facimus, fieri non poterit, ut, quod ipse Cicero I, 35, 126 voluit, probemur iis quibuscum apud quosque vivamus.

28. 100. *quam si sequemur duce, numquam aberrabimus sequemurque*. Sic rectissime ad unum omnes fere codices, non aut *assequemurque* aut *consequemurque*. Vult enim Cicero ex more suo idem quod verbis *numquam aberrabimus* per negationem declaratum est, amplificationis cuiusdam causa per affirmationem adiungere. Est autem *numquam aberrare* idem quod *sequi*, non *assequi* aut *consequi*.

28. 101. *animorum atque naturae*. Agitur de naturali animorum condicione, cuius et una et altera pars in natura sita est. Est igitur *ἐν δυνάμει*. Male editores plerique ex uno quodam codice *natura* ediderunt, quod et post *vis* supervacaneum est et pessime particula *atque* adiungitur.

28. 101. *quid faciendum fugiendumque sit*. Utrumque et *que* et *ve* in talibus sententiis legitur, sed hoc interest ut, si *que* dicitur, posterius ex priore sequi videatur, (nam eodem tempore quo facio aliquid, fugio contrarium) sin *ve*, unum alteri contrarium sit. Quamquam cum *facere* et *fugere* aliquid non eodem tempore possis, hoc quidem verum est accuratius in tali sententia *ve* dici, sed Romani nonnumquam, nisi gravitas orationis *ve* postulabat, *que* praetulerant. Hoc igitur loco, ubi nulla orationis gravitas est, cum multis et optimis codicibus *que* scripsi. Idem discrimen in nostro sermone inter *und* et *oder* servari solet.

29. 103. *temere ac fortuito*. In multis optimorum codicum *fortuito* pro *fortuito* legitur commendaturque, cum antiquior sit forma, ipsa particula *ac*: de qua in alt. Arch. edit. p. 48 et 49 disputavi.

29. 104. *Alter est, si tempore sit, ut si remisso animo, homine dignus*. Sic ex optimis quibusdam codicibus et ex vestigiis eorum in quibus et *si* aut *ac* *si* pro *ut* *si* legitur, tandem hunc locum restitui. Receperat *ut* *si* unus fere Lambinus. Sententia haec est zum Beispiel wenn in heiterer Stimmung.

29. 104. *alter ne libero quidem*. Id est nicht einmal eines solchen, der ein zügelloses Leben führt. Egrege cum qui vivat libere, iocari illiberaliter utique vetat. Nam illi-

beralem iocum ne libero quidem dignum esse dicit.

30. 108. *Callidum* — *facile celare*. Sic ex poetarum potius quam solutae orationis scriptorum more dicitur. Similia lexica praebent.

30. 108. *praecipere*. Sic optime codices fere omnes, non *praecipere*. Nec enim solet imperatoris quamvis excellentis esse *praecipere* etiam hostium consilia: est vero *praecipere*, id est summa celeritate hostium consiliis praevenire.

30. 109. *quod* — *idemque*. Recte sic, non *itemque*, omnes fere codices. Solet enim post *quod* in omnibus gravioris momenti sententiis *idem*, *idemque*, in iis contra locis ubi levius quiddam commemoratur, *item*, *itemque* dici. Rarissime igitur *quod item* legi, ut III, 3, 15, non mirabere.

30. 109. *nec non Xenocratem quidem*. Restitui aliquando, quod in plerisque legitur codicibus. Cum, quod summum fuit, ultimo loco commemorandum esset, ipsis particulis *nec non* gravissimis hoc exemplum adiiciendum erat. Potuit enim aut *ac Xenocratem quidem* dici aut *nec non Xenocratem quidem*, quod fortius etiam est. De vi particularum *nec non* constat. Conferantur inter multos alios hi loci Cat. M. 9, 29; Lael. 20, 74; de Fin. I, 17, 55; IV, 22, 60; Tusc. III, 23, 55; IV, 2, 4; d. Rep. II, 23, 43; d. Orat. I, 11, 50; II, 85, 347. Cumque in optimis codicibus aut *ne Xenocratem quidem* aut *nec Xenocratem quidem* legatur, facilis est coniectura a vetere grammatico non litura extinctum esse. In ceteris cur offendatur, nulla est caussa. Nam pendere haec verba ex antegresso *audivi ex maioribus natu*, quis miretur? Expectabatur sane in ultimis verbis *legi* potius quam *audivi*. Sed in talibus veteres non nimis curiosi fuerunt.

31. 110. *naturae regula*. Sic et ex Nonio et ex vestigiis optimorum codicum pro *nostrae naturae regula*. Ob eandem causam in proximis verbis non *nostrae naturae repugnare*, sed *naturae repugnare* dixit. Et gravius sane sententia sonat omissa *nostrae*.

31. 112. *si se interemissent*. Rarissimum hoc quidem, sed optimum, cum significet se vituperaturum fuisse ceteros, si ita fecissent. Propter verecundiam quandam de voluntaria morte plerumque leniore modo dici solet.

31. 114. *sequamur*. Sic, non aut *assequamur* aut *consequamur*, omnes prope codices. Et recte quidem, ut ex proximo *fugiamus* apparet.

32. 118. *Nam quod Herculem Prodicus dicit.* Scripsi sic et ex paucis codicibus et ex optimorum corruptelis. Ac primum quidem dicit in optimis legitur codicibus, non dicunt. Quod recepi *Prodicus*, in paucissimis quidem extat libris: nam in plerisque legitur *prodigum*; sed cum antiquissimo tempore *prodigus* ex *Prodicus* factum esset, vetus grammaticus apertum quod videbatur vitium ita correxit ut ex *s* littera *m* efficeret. Sic omnes exortae sunt turbae. Mirum autem sane tamdiu serpere potuisse illud dicunt, quod perversissimum esse verba ut est apud Xenophontem iam pridem ostendere poterant. Nam Xenophon non homines ita dixisse, sed *Prodicum* narrat.

32. 118. *sine parentium disciplina.* Sic ex coniectura scripsi, vulgo *sive*. Non viderunt homines docti haec verba explicandi gratia a Cicerone proximis verbis *sive felicitate quadam sive bonitate naturae* adiecta esse. Sententia igitur haec est, plerumque homines parentium praeceptis imbutos ad parentium consuetudinem moremque deduci; alios, quamquam ipsi quoque parentium praeceptis imbuti sint, multitudinis iudicio ferri: nonnullos tamen, in quo numero ipse quoque Cicero fuit, sive felicitate quadam sive bonitate naturae sine parentium disciplina rectam vitae secutos esse viam. Grammaticum propter his antegressum *sive* etiam hoc loco *v* ex *n* fecisse manifestum.

33. 120. *ut fortuna nonnumquam tamquam ipsa mortalis cum immortalis natura pugnare videatur.* Rectissime sic omnes fere codices, cum non sane dubium sit quin et *fortuna* et *natura* immortalis nominanda sit: quamquam nonnumquam fit ut in certamine illo de quo agitur fortuna quidem vinci videatur, tamquam mortalis sit. Id vero cavendum est ne *ipsa* sono efferatur, cum efferendum sit *mortalis*. Recte autem *ipsa* additum est, cum mirum sane sit fortunam ipsam, quae magis fere quam natura sit immortalis, nonnumquam mortalem videri.

33. 120. *magis decere censent sapientes sensim diluere quam repente praecidere.* Restitui aliquando *diluere*, quod pro *dissuere* in omnibus fere codicibus legitur. Falsa oppositionis opinione ducti cum putassent editores *praecidendi* vocabulo alterum verbum ex cognata stirpe ortum respondere debere, *dissuere* praetulerunt nec viderunt oppositionem multo maiorem fieri, si durissimo *praecidendi* verbo lenissimum *diluendi* verbum opponeretur.

33. 121. *nefas et vitium.* Sic, non *impium*, quod pro

vitium in paucissimis legitur codicibus, codices plerique. Fugit autem editores plerosque, non Lambinum, *nefas* propter *virtutem*; *vitium* propter *res gestas* dici necesse esse. Conferatur I, 40, 144 *Turpe est enim valdeque vitiosum*.

34. 122. in eiusmodi quidem rebus. Id est gerade bei solchen Dingen. Conferatur locus I, 27, 95 *Quare pertinet quidem ad omnem honestatem*. Rarior sane affirmandi quam restringendi vis particulae *quidem*, sed tamen non inaudita. Cur igitur deleatur *quidem* aut quoque pro *quidem* legatur, nulla est caussa.

35. 126. *aspectum essent deformem habiturae atque formam*. Pro vulgato *turpem* ex omnibus codicibus deterioris familiae *formam* restituendum putavi. Latuit editores, si *turpem* Cicero dixisset, et *essent* post *deformem* et *ac* pro *atque* dicendum fuisse. Solet enim copula, de qua re in altera Archianae editione p. 91 — 94 dixi, iis vocabulis quae sono exprimuntur aut ipsis aut, id quod addere debebam, non ita multo post interiectis quibusdam minoris momenti verbis postponi. In vulgata lectione cum *deformem* sono efferatur, collocatio copulae perversa est nec minus displicet *atque*, pro quo propter maximam vocabuli *turpem* vim *ac* necessarium esse unus videtur Lambinus sensisse. Recepta lectio, cum partes quaedam corporis non modo aspectum deformem sed etiam formam deformem habeant, egregia est. Nec enim omnes corporis partes quae aspectum habent deformem, forma easdem esse deformi constat. Ad *aspectum* denique pertinet *contextit*, *abdedit* ad *formam*. In *deformi forma* non magis quam in *homine inhumano* haerebis. Et quis scite dici posse neget *sales insulsos*, *facetias infacetias*, similia?

35. 128. *reprehendunt et irrident, quod ea quae re turpia non sint, nominibus ac verbis flagitiosa ducamus*. Ad didi *nominibus* ac ex meliore codicum familia. Qui omiserunt, nec vim horum verborum nec verba speciem glossematis non sane habere perspexerunt. Cur enim grammaticus, cui *verbis* sufficere potuit, *nominibus* ac *suprascriptis*? Si propter proximum *nominibus* fecisset, non *nominibus* ac, sed solum *nominibus* supra *verbis* scripisset. Sed antegressa duo verba *reprehendunt et irrident* commendant duplex verbum. Ipsa enim reprehensio illa et irrisio eo efficitur quod id quod ridiculum isti esse putant, plane atque omnino esse ridiculum ducunt. Reprehensio igitur eo quod non solum *verbis*, sed *nominibus* ac *verbis* dictum est, maior

facta est. Nos dicamus: *dem Laut und Wort nach*. Attendendum erit autem exprimi non *turpia* et *flagitiosa*, sed *turpia* et *verbis*. Quod delevit aut notavit vetus grammaticus verba *nominibus ac*, quorum vim intelligere nequivit, haud sane mirum. *Ducamus*, quod ipsum quoque in meliore familia servatum est, verius est quam *dicamus*. Talia enim non *dici*, sed *duci* solent. Scripsit autem grammaticus propter proximum *appellemus*, ut videtur, *dicamus* supra *ducamus*. Quid denique sit singulare, sicut Orellius iudicavit, in lectione Bern. c *moribus ac*, non video: est enim mendum insulsissimum.

36. 130. *ineptiis non vacant*. Quod pro his verbis in meliore codicum familia legitur *inepti non vacant offensione*, glossema apertissimum est, suprascriptum propter proximum *ediosiores*: quasi vero non gestus, si *ineptiis* non vacant, *offensioni* esse intelligantur.

36. 131. *in gressu*. Sic codices plerique, non *in ingressu*. Nec enim solum *in ingressu*, sed omnino *in gressu* cavendum est ne tarditatibus utamur mollioribus.

37. 132. *persequatur etiam convivia*. Id est *maneat per tota convivia*. De qua huius verbi significatione lexica conferantur. In codicibus melioris familiae *persequatur*, deterioris *sequatur* legitur, quod non recte plerique editores arripuerunt. Nam si *sequitur* ac non *persequitur* sermo convivia, fieri potest ut interdum pro sermone oratio in conviviis audiat.

37. 133. *sed et alii*. Cum sic in omnibus prope codicibus legatur et tale et nonnumquam apud Ciceronem inveniat, si in adiecto vocabulo minor quaedam insit vis, hoc loco in *et* nulla est offensio. Potest igitur quidem tale et cum *etiam* comparari, sed ubicumque legitur, minus aliquid quam *etiam* significat. Ortum enim tale et ita esse videatur ut ellipsi quadam ante tale et alterum et intelligendum sit. Quare cum in particulis *et-et* id quod posteriore et additur, magis paulo exprimatur quam id quod post prius et dictum est: de qua re dixi in alt. Arch. edit. p. 26 et 27; hoc quidem fieri non potest ut in ullo loco tantum valeat et quantum *etiam*, sed tamen non negabis inter synonyma habenda esse *et* et *etiam*. Hi loci plurimi conferantur: d. Nat. D. I, 26, 72; 39, 109; III, 5, 11; d. Div. I, 30, 63; d. Off. I, 40, 142; 44, 155; II, 9, 33; III, 33, 121; d. Fin. V, 14, 40; 29, 88; Tusc. IV, 34, 73; 35, 74; Parad. I, 3, 15; d. Rep. I, 3, 5; II, 2, 4; d. Leg.

I, 14, 40; d. Orat. I, 49, 214; 55, 236; p. Imp. Pomp. 7, 17; p. Cluent. 4, 10; 17, 48; 42, 117; 49, 138; 57, 155; d. Prov. Cons. 8, 19; 15, 36; p. Balb. 19, 44; 28, 64; ad Fam. VI, 10, 5; ad Quint. Fr. I, 1, 11, 34; I, 15, 43; 2, 3, 11; II, 6, 3; ad Att. I, 1, 4; 16, 11; V, 10, 5; 21, 2; VIII, 14, 2; XI, 9, 2; XII, 5, 4; XIII, 37, 4; 38, 1; 49, 1 bis; XV, 3, 1; in quibus locis omnibus lectio certa est. In plerisque quidem locis aut, *simul et* aut *Nam et* legitur. Diversi ab his locis ii sunt quibus *et*, cum altero *et* excipi deberet, non *et* particula, sed propter intersectam parenthesis liberiore dicendi ratione excipitur. Quos locos rarissimos esse non magis mirabere quam vix uno aut altero loco *aut* particulam particulis *tum autem*, ut 3, 9, excipi. Conferatur Tusc. III, 3, 5; de quo loco optime disputavit Klotzius.

37. 135. *sed utcumque aderunt* — *animadvertendum est etiam*. In hoc loco misere tractato pauci editores verba *utcumque aderunt* protasin, verba *animadvertendum est etiam* apodosin formare perspexerunt. Significat igitur *utcumque*, quod omnibus locis significat: *wie auch immer*. Nos dicamus: *mag die Gesellschaft noch so gewählt, noch so gleichartig sein*.

38. 137. *Magna autem ex parte*. Restitui ex ex uno quodam codice. Vulgo aut cum ceteris codicibus *Magna autem parte*, quod Tullianum non est, aut *Magnam autem partem*, quod nec in codice ullo legi videtur nec in gravissima sententia probari potest. Facillime ex post *autem* intercidere potuisse apparet.

38. 137. *ut et severitas adhibeatur et contumelia repellatur*. Recte plerique editores ex meliore codicum familia *et ante severitas* inseruerunt. Maior enim vis non in *severitas adhibeatur*, sed propter verba *gravitate tamen adiuncta* in *contumelia repellatur* sita est.

40. 142. *Ita videtur eadem vis ordinis et collocationis fore*. Intellige atque *σὺντάξις*.

40. 144. *Turpe est enim valdeque vitiosum in re severa convivio digna aut delicatum aliquem inferre sermonem*. Restitui aliquando quod in omnibus fere codicibus legitur *convivio digna*. Nam quod vulgo ex aliquot melioris familiae codicibus editur *convivii dicta*, ineptum est: quasi vero convivio hoc habeant singulare ut in iis certa quaedam dicta audiri soleant. Miserrima profecto essent convivia.

40. 144. *cum haberet collegam in praetura Sophoclem*

poetam. Sic optimi utriusque familiae codices. Adiecit Cicero *poetam*, non quo eos qui nescirent Sophoclem *poetam* fuisse docere voluisset: nam istiusmodi hominibus non scripsit; sed quod eundem Sophoclem *praetorem* et *poetam* fuisse voluit significare.

40. 144. *Tanta vis est et loci et temporis ut — non reprehendatur*. Correxī hunc locum distinctione. Vulgo enim post *temporis* maximum signum posuerunt, ut sint verba *Tanta vis est et loci et temporis* epiphonema, ad antegressum exemplum referendum. Sed cum maius sit multo quod ex sequente exemplo sequatur, nulla potest esse dubitatio quin verba illa ad sequens exemplum referenda sint. Similis fuit error 11, 37.

41. 147. *de qua caussa*. Restitui hoc pro *qua de caussa* ex optimis deterioris familiae codicibus. Ut enim in antegressis verbis non *quid*, sed *loquatur et sentiat*, sic non *qua*, sed *caussa* efferendum fuit. Grammaticus igitur deceptus dicendi consuetudine *qua de supra de qua* scripsit nec vidit *de qua* hoc loco necessarium esse.

42. 151. *Quibus autem artibus aut prudentia maior inest aut non mediocris utilitas quaeritur*. Cum ablativus sit *artibus*, non dativus pendeatque *artibus* non ex *inest*, sed ex *quaeritur*, nulla in his verbis est offensus. Quae dicendi ratio in duplici quidem *aut*, non in simplici potuit locum habere. Conferatur 5, 15.

42. 151. *nihil homine, nihil libero dignius*. Restitui hoc ex optimis codicibus. Nam agricultura non modo homine, sed etiam libero est dignissima.

43. 152. *qui locus a Panaetio est praetermissus*. Cave *Panaetio* sono exprimas; efferendum est *qui locus* atque haec quidem antepositae copulae caussa. Simillimus est locus 45, 161 *Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus*, ubi non *Panaetio*, sed *Hic locus* efferendum est. Conferatur 35, 126.

43. 153. *quamvis omnia*. Recte sic codices omnes. Nos dicamus *alles nur möglich*. Plus igitur est quam aut *omnia* aut *quamvis multa*. Caussa cur Cicero hoc loco id vocabulum, quod proprie augeri non potest, augeat etiam addito *quamvis*, in ipsa loci sententia sita est. Ob eandemque causam non modo in *omnium rerum copiis* dixit sed etiam in *omnium rerum affluentibus copiis*. Illud quidem est attendendum, in quo saepissime peccant homines doctissimi, numquam *quamvis* apud Ciceronem cum superlativo, sed

cum solo positivo coniungi. Nam male d. Orat. III, 26, 103, ubi cum optimis codicibus sic legendum est *eiusmodi sunt ut ea quisvis vitiosissimus orator explicare possit*, editores plerique *quamvis vitiosissimus* edi iusserunt, quod a Ciceronis more plane abhorret. Eundemque usum apud familiares Ciceronis, apud Caesarem, Sallustium, Nepotem, Livium servatum reperi, non item apud Tacitum, qui aliquot quidem locis *quamvis* cum superlativo coniunxit, ut Hist. II, 30 *quamvis uberrima materies*; III, 28 *quamvis pessimo flagitio*. Atque hoc etiam commemorandum erit apud solum Tacitum paucis locis *quamvis* cum comparativo coniungi, ut Ann. III, 52 *quamvis graviora*; Germ. 24 *quamvis invenio*. Illum quidem morem cur optimi scriptores servarint, causam in ipso *quam* sitam esse apparet.

43. 153. *quam* Graeci *πρόρησις* dicunt. Adieci ex optimis et plerisque deterioris familiae codicibus *dicunt*, quod tamquam supervacaneum vetus grammaticus videtur delevisse. Male omitti ex proximo *intelligimus* colligas: nam omissio *dicunt* perperam intelligendum videtur *intelligunt*. Et omitti talia a grammaticis potius quam addi saepe vidi.

43. 154. *re ipsa*. In Bern. c *reapse* legitur: non recte. Nam *reapse* ipsum sono efferri non potest. Si sono efferendum est, ut hoc loco, *re ipsa* dicendum est. De quo dis-crime, qui in lexicis afferuntur loci, conferantur.

43. 155. *officia iustitiae quae pertinent ad hominum utilitatem, qua nihil homini esse debet antiquius*. Revocavi ex deteriore familia *utilitatem*. Recentiores plerique ex meliore familia *caritatem* ediderunt, quod satis perversum est. Agitur enim de *iustitiae* officiis, quae non ad caritatem, sed ad utilitatem hominum pertinere quis non videat? Iam vero quis umquam Romanus nihil homini esse debere antiquius dixerit *caritate* hominum? immo vero *utilitate* hominum. Quamquam igitur *caritas patriae* III, 27, 100 et *caritas vulgi* Lael. 14, 50 rectissime dicitur, tamen *hominum caritas* hoc quidem loco Christiana potius est quam Tulliana.

44. 156. *ob eamque etiam causam*. Addunt *etiam* optimi et plerique deterioris familiae codices. Inest autem quaedam asseverandi vis, de qua II, 18, 66 dixi.

44. 157. *adhibent agendi congregandique sollertiam*. Sic rectissime codices plerique. In paucissimis deterioris familiae codicibus *cogitandique* pro *congregandique* inventum est. Apes congregabiles cum comparentur cum hominibus qui congregandi adhibent sollertiam, rectissimo iudicio Cicero

congregandi vocabulo *agendi* verbum praeposuit. Homines enim quamvis sint *congregandi* studiosi, magis multo sunt *agendi*: iidemque homines quamquam natura congregati sunt, tamen adhibent congregandi sollertiam. Neque hic *cogitando* locum esse tota sententia docet inprimisque antegressa verba *natura congregati*. Nam praeterquam quod natura homines congregati sunt, adhibent congregandi sollertiam.

44. 158. *idcirco initam esse cum hominibus communitatem*. Recte sic melior codicum familia. Deterior enim *istam* pro *initam* habet. Offendit *istam* et quia supervacuum plane est et quia tum *esse* durissimum est,

45. 160. *Etenim*. Falso plerumque hic locus intellectus est, quia *Etenim* cum ipso *sequetur* coniungendum esse putarunt. Sed sententia docet *Etenim* — *sequetur*: ita fit dictum esse pro *Etenim*, cum — *secutura sit*, fit. Conferatur 9, 28.

LIBER II.

1. 1. *in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile; tum ex utilibus, quid utilius aut quid maxime utile*. Sic in meliore codicum familia legitur: nisi quod pro *quaeri dixi* in Bern. e *dixi quaeri* legitur. In plerisque deterioris familiae codicibus verba *tum ex utilibus quid utilius aut quid maxime utile* propter eundem vocabulorum inutile et utile exitum omissa sunt. Errant autem qui in *quo* ad cultum referendum esse dixerunt: nam tum quidem perversa sententia esset; pertinet ad totam enuntiationem antegressam. Ver-tatur *wobei*.

1. 2. *quibus essem confectus, nisi iis restituissem*. Sic recte ad unum omnes codices. Quod apud Nonium in voc. *confectum* legitur *eram confectus*, perversum est. Id qui arripuerunt, non reputarunt ex posteriorum scriptorum, ut Taciti, more ne *conficiebar* quidem potuisse dici, cum neget plane Cicero angoribus se deditum fuisse. Conferatur Waltherus ad Tacit. Ann. IV, 9.

1. 4. *tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et reipublicae temporibus temporis*. Addidi ex coniectura *temporibus ante temporis*: quod in deteriore codicum familia legitur. In meliore *tempori* pro *temporis* inventum est. Editores plerique pro *temporis* ex coniectura *temporibus* scripserunt nec viderunt non locum superfuisse, sed

tempus, neque quantum *loci*, sed quantum *temporis* superfuerat, in legendo consumptum esse. Qui solum *temporis* defendi posse putarunt, in eo errarunt quod *amicorum et reipublicae tempus* hoc significare posse opinati sunt *eine den Freunden und dem Staate bestimmte Zeit*. Sed tam pueriliter Ciceronem esse locutum quis credat? Et quis umquam simile quiddam legerit? Sanavi igitur locum addito *temporibus* ante *temporis*. Sententia loci haec est *es war nur soviel Raum für die Philosophie, als bei dem Unglück der Freunde und des Staates Zeit übriggeblieben war*. Nec inusitatum Ciceroni talem *temporum* et *temporis* coniunctionem fuisse docemur loco p. Imp. Pomp. 1, 1 *omne meum tempus amicorum temporibus transmittendum putavi*. De lectionis varietate iudicium facile est. Nam grammaticus vetus hac ipsa repetitione offensus aut *temporibus* aut, quod verisimilius videtur, *deletis litteris* *tu proximum temporis* delevit.

2. 8. *Contra autem omnia disputantur a nostris*. Sic omnes fere codices, non *disputatur*: quod adhuc ab omnibus editoribus temere arreptum est. Nec enim solum *contra* omnia ab illis, sed etiam *pro* omnibus, id est in utramque partem *disputatur*. Fugit autem editores Ciceronem hoc loco *contra* pro nostro *nach entgegengesetzten Seiten* dixisse. Idem enim hoc loco *contra* est quod in *utramque partem*: quae quidem significatio ex ipsis vocabulis adiectis *omnia disputantur* potuit perspicui. Sententia igitur haec est: *Nach entgegengesetzten Seiten aber wird alles von den unsrigen erörtert*.

3. 9. *In quo verbo lapsa*. Recte optimi et plerique codices *verbo* addunt. Nam in ipso verbo *utile* toties ab hominibus minus recte usurpato lapsa est dicendi consuetudo. Restituit *verbo* iam Orellius.

3. 10. *haec tria genera confusa cogitatione distinguunt*. Sic praeter Bern. c, in quo *genere* legitur, codices omnes. Recte, nam putida satis fieret oratio ablativo.

3. 11. *apes*. Id est *ipsae apes*.

3. 13. *ferrum aes, aurum argentum*. Sic codices omnes prope. Erraverunt qui nomina metallorum pro natura et pretio eorum cum uno codice ita collocanda esse putarunt *ferrum, aes, argentum, aurum*. Id potius egit Cicero ut cognata duo coniungeret quodque maius esset, anteponeret.

4. 15. *ut dando et accipiendo mutandisque facultatibus et commodis nulla re egerentus*. Egregie sic codices omnes.

Nam quod post Heusingerum editores plerique Nonii lectionem *mutuandisque facultatibus et commodandis*, sicut in voc. *commodare* hunc locum laudavit, arripuerunt, temere factum est. Grammaticus enim vetus cum quid significaret *mutare* non intellexisset aut verba illa interpretari voluisset, ista verba suprascripsit. Ac suprascripta quidem lectione ut toties deceptus Nonius illud quo interpretatio continebatur, quoque veriorē lectionem contineri putabat, tamquam Tullianum laudavit. De quo Nonii more I, 17, 56 dixi. Quanto vero scitius ipse Cicero *mutandisque facultatibus et commodis* dixit! Scilicet si *mutas* facultates, et *das* et *accipis*. Sic plane I, 7, 22 *mutatione officiorum*: in quo loco ob eandem causam quidam haeserunt. At enim *mutuatione*, quod Lambinus ex coniectura scripsit, perversum est, cum non solum de *mutuatione*, sed etiam de *commodatione* officiorum, id est de *mutatione officiorum* dicendum esse appareat.

7. 23. *Quem mutuunt oderunt: quem quisque odit, perisse.* Temere post Heusingerum editores omnes ex paucis quibusdam nullius momenti codicibus *odere* pro *oderunt*, *perisse* pro *perisse* receperunt. Est enim versus iambicus, ut vocabulo *expetit* novus versus incipiat.

7. 23. *interitum talem.* Addunt *talem* omnes fere codices recte. Nam quo magis tyranni omnes interitum *talem* expectare iubentur, qualis Caesari accidit, hoc magis omnes, ne tyranni existant, cavebunt. Illud autem attendo, sono *interitum*, non *talem* efferendum esse.

7. 24. *his nihil potest esse dementius.* Sic codices multi, in aliis *iis* pro *his* inventum est. Quamvis sit difficile saepe iudicium, utrum antegrediente aut sequente relativo *ii* et *iis*, an *hi* et *his* scribendum sit, et ut in hac re codicum fides incertissima sit, cum grammatici veteres saepissime et *h* supra *ii* et *i* supra *hi* scripserint ideoque librarii saepe in errorem inducti sint: tamen hoc debet certum esse, non posse *hi qui*, *his qui* aut *qui* — *hi*, *qui* — *his* dici, nisi in ipso pronomine demonstrativo vis quaedam maior inest. Praetuli igitur contra Orellii iudicium *his*. Quis enim de maiore vi, qua exprimere Cicero illos homines velit, dubitet? Ob eandem causam *hi*, *his*, non *ii*, *iis* I, 6, 18; II, 9, 33; 10, 36; 10, 37; 18, 63; 20, 69; III, 3, 15; 4, 16 et 18; 6, 28; 10, 42; 14, 58; 16, 65; 30, 109; 33, 121. Recte quidem paulo ante II, 7, 24 *iis qui*. Recte 6, 21 quamvis, ut 13, 45; 23, 81, aut sequatur aut antecedit

illis, iis qui: recte *iis*, 3, 10; 3, 12; 11, 40; 12, 42; 18, 63; 111, 6, 28; 29, 106.

7. 25. *Ab ea est enim ipse propter pellicatus suspicionem interfectus.* Restitui ex omnibus fere codicibus *ipse* pro *ipsa*. Opponitur enim dominus potentissimus imbecillae mulieri. Sic plane Graeci suo *αὐτός* utuntur.

8. 27. *locupletum.* Sic, non *locupletium*, omnes fere codices. Nec enim nisi in graviore sententia *locupletium* dici potest.

8. 28. *ex Transalpinis bellis triumpharunt.* Breviter dictum pro *ex Transalpinis bellis reduces de Transalpinis triumpharunt.* Conferatur I, 5, 15.

8. 28. *multorum impunita scelera tulissemus.* Sic codices omnes. Quod apud Nonium in voc. *tollere* legitur *multorum impunitates scelerum*, in suo exemplari suprascriptum invenerat. Sapit vero languidissima dicendi ratio veteris grammatici ingenium, qui verba *impunita tulissemus* concoquere non potuit.

8. 29. *maluimus.* Sic melior codicum familia, non *malumus*: quod ab hoc quidem loco prorsus abhorret. Etenim vividior oratio nec sententia nec interpositis verbis *redeundum est enim ad propositum* nec postposita enuntiatione *dum* — *maluimus* commendatur.

8. 30. *aeque utrisque est propemodum comparanda.* Ex coniectura *aeque* post *aeque* interposui, ut sonus in ipso *aeque*, non in *utrisque* positus sit. Et haec quidem antepositae copulae caussa. Qui *aeque* omitti posse putarunt, in eo errarunt quod *propemodum* aut *prope ad eundem modum* aut certo *quodam modo* significare posse opinati sunt. Istiusmodi quiddam nullo loco *propemodum* significat. Grammaticum veterem *aeque* tamquam casu post *aeque* repetitum extinxisse non poterit esse mirum. Oppositum autem huic *aeque* in proximis non *aeque*, in quo *aeque*, non non effe-
rendum est.

9. 31. *alio libro dictum est qui inscribitur Lactius.* In eo libro qui omnibus notissimus erat, melius multo *inscribitur* quam *inscriptus est*. Conferatur II, 24, 87.

9. 34. *valet.* Sic melior codicum familia rectissime, non *valet*, quod nihil aliud nisi mendum est. Proximum *ad forsitan* fecerit ut ultimae litterae verbi *valet* in una familia interciderent.

10. 36. *eos contemnunt quidem neutiquam, sed de his male existimant.* Recte sic optimi et plerique utriusque fa-

miliae codices. In paucis enim omisso *neutiquam* particula *haud* ante *contemnunt* inserta est: quae quidem hoc loco perversa est. Nam cum omnibus locis quibus *haud* legitur ipsum *haud* proprio quodam sono vel minus vel magis elato, sed ex intimo pectore profecto exprimatur: fieri non potest ut excipiatur expressum *haud* expresso alio vocabulo. Quare cum *contemnunt*, quod quidem verbis *male existimant* oppositum est, ipsum quoque maiore sono efferendum sit, *haud contemnunt quidem* pro *non contemnunt quidem* omnino barbarum est. De *haud* conferantur quae in alt. Arch. edit. p. 201 — 207 dicta sunt. Lectionis autem varietas ex eo orta est quod vetus grammaticus notato *neutiquam* tamquam suspecto, sive quod in extrema enuntiatione positum displi- cuerat sive quod obsoletum esse putarat, *haud* supra *contemnunt* scripserat.

10. 37 *maioris partis animos*. Egre sic Bern. c pro *maiores partes animi*, quod perversum esse iam Chapman- nus et Beierus intellexerant, qui ex coniectura, quod tam- dem in Bern. c inventum est, restituerunt. Nam voluptates nec minores nec maiores animi partes, quod utrumque pu- tidum est, sed omnino homines a virtute detorquent; cum- que non omnes homines, sed plerique se detorqueri patian- tur, rectissime Cicero, ut paulo post *plerique*, si hoc loco *maioris partis animos* scripsit. Nec potest esse obscurum *maioris partis* pro inaudito *plerorumque* dictum esse. Quibus verbis non intellectis grammaticus vetus *maiores partes ani- mi* supra deletum aut notatum *maioris partis animos* scripsit.

10. 37, *cumque aliqua his ampla et honesta res obiecta totos ad se convertit et rapit*. Sanavi aliquando hunc locum eo quod cum Bern. c *est* post *obiecta* omisi. Hoc enim loco, cum non augeatur unum vocabulum altero neque cognatum quidquam habeat *obiecta est cum ad se convertit*, sed omnia in his ultimis verbis *totos ad se convertit et rapit* posita sint, asyndeton ineptissimum est. Non intellecta loci sen- tentia grammaticus aut *obiecta est* supra *obiecta* scripsit aut *est* in ipsa Ciceronis oratione post *obiecta* interposuit.

10. 39. *cam si non habebunt iniustique habebuntur*. Etiam hic locus ex Bern. c sanatus est, in quo *iniustique* pro *iniusti* legitur: quod idem Olshausenius ex coniectura restituerat. Ineptissime enim in ea lectione, quam quidam arripuerunt, ut ex uno codice *et* post *habebuntur* insererent, qui iustitiae opinionem non habeant, iniusti haberi dicun- tur: quasi de hac re umquam dubitatum sit. Ex more suo

Cicero post verba *eam si non habebunt* explicandi gratia *iustitiae habebuntur* adiecit. Addere autem hanc explicationem asyndeto, quod vulgo fecerunt, durissimum est totamque sententiam obscuram reddit.

12. 41. *Nam cum premeretur in otio multitudo.* Restitui ex optimis deterioris familiae codicibus *in otio* vel pro *initio*, quod in aliquot utriusque familiae codicibus inventum est, vel pro *inops*, quod fere in nullis codicibus legitur. Atque illud quidem plerique intellexerunt, perversum esse *initio*, quippe cum non sane initio, quamdiu opus est ditioribus multitudine, premi multitudo soleat, sed tum demum cum multitudinis ope se supersedere posse putabunt. Quare si quaeritur quibusnam temporibus premi multitudo ab opulentioribus soleat, quis non videat hoc tum fieri si confecto bello *otium* in civitate adest? Et profecto Ciceroni Romae ipsius primordia obversata esse videantur. In lectione illa *inops* simile quidem aliquid inest, sed ut absit omnis illa orationis pulchritudo qua recepta lectio excellit. Nam *inopem premi*, quamvis sit turpe, quidnam singulare? at *in otio premi* multitudinem, cum ipsa maxime otium paraverit, turpius, inhumanius, ingratius. Et haec quidem regum constituendorum fuit causa. Grammaticus vetus cum quid significaret *in otio* non perspexisset, et *initio* et *inops* superscripsit. Nam ipse quoque incertus fuit. Conferatur Praef. alter. Arch. editionis p. XI.

12. 43. *probabantur bonis.* Recte sic codices multi. Lectionis varietas ex hoc orta est quod vetus grammaticus offensus dativo et *boni* et *a bonis* supra *bonis* scripsit. Hinc lectiones *boni* et *a bonis*.

13. 43. *Qui igitur adipisci veram iustitiae gloriam volet, iustitiae fungatur officiis.* Restitui *iustitiae* ante *gloriam* ex omnibus fere codicibus. Omiserunt plerique editores cum paucissimis et deterioribus codicibus decepti falso sono. Nam in verbis *iustitiae fungatur officiis* non *iustitiae*, sed *officiis* exprimendum est. De quo sono, quem quidem repressum nominavi, conferatur quod in alt. Arch. edit. p. 17 dixi. Nec sane nisi *officiis* iustitiae fungare, veram iustitiae gloriam consequere.

13. 46. *Prima igitur commendatio proficiscitur a modestia cum pietate in parentes, in suos benevolentia.* Sic ex coniectura, ut videtur, iam Victorius: idemque iam Gryphius et Camerarius receperunt. In codicibus quidem *tum* pro *cum* legitur. Cum Cicero de adolescentium officiis lo-

quatur, pessime sane diversis temporibus modestia et pietas in parentes in suosque benevolentia adhibenda esse diceretur. Hae virtutes adolescentibus uno eodemque tempore praestandae sunt. Non igitur adolescentium commendatio primum a modestia, tum a pietate in parentes, a benevolentia in suos proficiscitur, sed a modestia coniuncta cum ceteris illis virtutibus. Plane sic cum I, 8, 25 *delectant etiam magnifici apparatus vitaeque cultus cum elegantia et copia* et II, 8, 29 *quibus rebus facillime possimus eam quam volumus adipisci cum honore et fide caritatem*. Nec defendatur tum pietate pro tum a pietate. Origo corruptelae aperta est. Grammaticus vetus, qui nihil vocabulo *Prima* respondere putarat nec viderat proxima illa *Facillime autem* — *adolescentes* vocabulo *Prima* respondere, tanta fiducia fuit ut in ipsa Ciceronis oratione *t ex o* faceret. De qua re in Praef. alter. Arch. edit. p. X et XI dixi.

14. 48. *blande appellando*. Sic melior codicum familia. In deteriore aut *sermone* his additur aut *blande appellando sermone* legitur: utrumque satis male. Quis dubitet quin haec lectiones ex eo ortae sint quod grammaticus vetus explicandi caussa *sermone* supra *blande appellando* scripserit?

14. 48. *ea saepe universam excitat gloriam*. Egregie sic codices omnes uno, ut videtur, excepto, in quo *turbam* pro *gloriam* inventum est. Post Langium et Lambinum omnes editores *gloriam* omittendum esse putarunt, hoc quoque loco sono decepti. Nec enim *universam*, sed *gloriam* maximo sono exprimendum esse non viderunt. Opponitur *gloria*, quae ab universo populo in contentione orationis comparari potest, *benevolentiae*, ad quam oratio benigna singulorum animos allicere potest. Qui *turbam* supra *gloriam* scripserat, cum ipse quoque sonum maximum in *universam* situm esse opinaretur, non *gloriam*, sed *turbam* dicendum fuisse significare voluit.

14. 49. *et apud iudices et apud populum et apud senatum*. Restitui *et apud populum* ex Bern. c. Nam etsi rarissime accidit ut adolescentes aut apud iudices aut apud populum aut apud senatum dicerent, tamen haud sane urbane Cicero, etiamsi ad filium adolescentem hos libros misit, significare videtur: apud populum quidem dicere non esse adolescentis. Istiusmodi oratio a Tullianis moribus plane abhorret. Quodsi Cicero de duabus tantum dicendi rationibus loqui voluisset, non *maxima*, sed *maior* dicendum fuisset. Nam eorum locorum quibus *quis* pro *uter*, similia

dici videntur, alia est ratio. Omissionem verborum *populum et apud* propter antegressum et *apud* facillimam fuisse apparet.

14. 49. *Nam ex accusatione et ex defensione constat.* Sic optimi nonnulli utriusque familiae codices rectissime. Plerique codices ex ante *defensione* omiserunt, quod a consuetudine Romanorum scriptorum abhorret, cum contraria sit defensio accusationi. In talibus rebus et grammatici et librarii saepe supervacaneum aliquid habuerunt quod poni necesse erat.

14. 50. *pro Sardis praetore Albucio Iulius.* Sic ex coniectura scripsi. Pro *praetore* in codicibus aut *pro M.* aut *pro* in legitur: quae corruptelae ex compendio *propr.* ortae sunt. Non recte et Beierus in *praetore Albucio* et Orellius in *Albucio*. De praetore Albucio conferatur Beierus. Sono maiore et *Sardis* et *Iulius* exprimendum est: in *Albucio* grammaticus sonus situs est. Pessime vero *Albucio praetore* dictum esset: nam maiore sono expressum *Sardis* excipi non potest vocabulo quod ipsum quoque maiore sono exprimitur. At excipi posse grammaticum sonum logico quaevis fere pagina docet.

14. 50. *nocentem aliquando et nefarium impiumque defendere.* Restitui ex deteriore familia et *nefarium* pro *modo ne nefarium*, quod et in meliore et apud Nonium in voc. *religio* et in voc. *nocens* legitur. Nam et hoc loco Nonius, quod superscriptum invenerat, verius habuit quam quod infra scriptum fuerat. Ex omnibus editoribus fere unus Lambinus, ut toties, se decipi non passus est. Non viderunt homines docti Ciceronem, si nocentem ipsum defendi aliquando voluerit, facilius etiam passurum esse nefarium impiumque aliquando defendi. Etenim etiamsi aliquis nefarius sit et impius, eundem nocentem esse non necesse est. Qui nocens est, non abstinet facinoribus; qui nefarius et impius est, animi vitiis laborat: de quibus cum iudicium saepe incertum sit, fert consuetudo nefarium impiumque aliquando defendi. Grammaticus vetus, qui *modo ne* supra et scripsit, causas non perspexerat cur Cicero nefarium quoque et impium defendi aliquando vellet. Ex Christiano enim potius quam Romano sensu iudicarat.

15. 53. *dein.* Sic codices plerique, non *deinde*. Propter maiorem vim sententiae et *dein* et *beneficientiae*, quod utrumque gravius sonat, praelatum est.

15. 53. *in epistola quadam.* Sic deterior codicum fa-

milia, melior omittit in: non recte, ut opinor. Si per longam quandam epistolam Philippus de hac re scripsisset, facilius solum ablativum ferrem: sed cum verisimile sit a Philippo id in breviori epistola factum esse, illud praetuli.

16. 56. *Quanto Aristo gravius et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones non admiremur.* Ex uno Manutii codice, in quo *Aro* pro *Aristoteles* inventum est, *Aristo* restitui. Nam Aristotelem tale quiddam non dixisse cum ex iudicio huius philosophi de ludis, quod Nicomach. IV, 2 legitur, sequi videtur, tum ex eo quod in iis libris qui extant tale quiddam nusquam legitur atque ex eo quod vix noti Aristoteli Romani fuerunt. *Aristo* scribendum esse iam Muretus perspexerat. Idemque restituit Beierus, sed addito *Ceus*: quod *Aristo Ceus*, non *Chius* intelligendus esset. Hoc quidem verum: de qua re videndus est Beierus; sed eundem Aristonem Plutarchus Cat. Mai. 18 τὸν φιλόσοφον Ἀρίστωνα, non addito loco ubi natus erat, nominavit. Omittendum igitur eo magis fuit *Ceum*, quod in uno illo codice apertissima corruptelae vestigia deprehenduntur. Hoc enim certum mihi videtur grammaticum pro invento sive *Aristo* sive *Aro*, quod compendium non perspexisset, notius *Aristoteles* aut suprascriptisse aut, quod verisimilius est, in ipsa Ciceronis oratione post *Aristo* litteras *teles* agglutinasse.

16. 56. *hoc primo auditu incredibile nobis videri.* Addidi *auditum* ipse quoque, sicut multi alii ex duobus optimis melioris familiae codicibus. Errarunt vero, ut videtur, omnes, quod *primo auditu* coniungendum esse putarunt non videntes *auditum incredibile* coniungendum esse. Sic plane Philipp. VII, 3, 8 *etsi erit vel acerbum auditu vel incredibile.* Delevit autem grammaticus *auditum*, cum inauditum aliquid esse putaret *primo auditu*. Hoc quidem recte, sed quomodo Cicero haec verba intelligi voluisset, non viderat.

16. 56. *ipsaque illa delectatio multitudinis ad breve exiguumque sit tempus.* Scripsi sic cum paucis quibusdam codicibus; nam in plerisque *sit* omissum est. Grammaticus cum corruptum esse putaret *sit*, quod cur pulcherrimum hoc loco esset non intellexerat, delevit *sit*. *supraque versum duratura sit* scripsit, quod in aliquot codicibus inventum est. Egregie autem *sit* post *exiguumque*, non, ut multi voluerunt, post *multitudinis* ponitur, cum in antegressis illis verbis *ipsaque illa delectatio multitudinis* nihil maiore sono exprimitur. Conferatur I, 35, 126.

16. 56. *eatque a levissimo quoque*. Scripsi ex coniectura *eatque* pro *oatque*, quod perversum esse omnes consentiunt. Sententia haec est: und da in diesen Jubel das leichtsinnigste Gesindel zuerst mit einstimmt. It enim illa delectatio multitudinis a levissimo quoque, id est der Jubel geht von dem leichtsinnigsten Gesindel aus. Atque egregie Cicero *eatque*, non *profiscaturque* dixit, quod usitatus quidem, sed in contemptione illorum hominum minus aptum. Grammaticum veterem litteram extinxisse quis miretur?

17. 57. *inveterasse et iam bonis temporibus*. Sic melior familia; deterior et omisit. Addatur necesse est, cum id agatur ut et *inveterasse* et *bonis* efferatur. Omisso et male aut *inveterasse* aut *bonis*, non utrumque exprimeretur.

17. 60. *tum ipsum*. Sic pauci quidem, sed optimi utriusque familiae codices. Id est *tum ipsum*, si *italia tempora* incidunt. Nam cur, qui nonnumquam *nunc ipsum* dixit, non idem *tum ipsum* dicat, nulla sane caussa. Vulgatum tamen *ipsa* aut, ut alii legunt, *tum ipsa* perversum est, cum omnia ad *tempora* referenda sint quibus largitio necessaria sit, non ad *rationem largitionum* quae necessaria sit. De variis lectionibus iudicium facile.

18. 63. *Hanc ergo*. Sic codices omnes. Verte *Diese Sitte eben*. De qua particulae *ergo* vi conferatur III, 16, 67. Ex Lactantio 6, 12, 15, a nonnullis editoribus *ego* pro *ergo* receptum est. Sed cum hoc iudicium non primum hoc loco legatur, (nam idem pluribus locis capitis 16 dictum est) optimum est *ergo*.

18. 63. *longe antepono*. Sic cum meliore codicum familia paucisque deterioris codicibus Lactantius, ut recte editores plerique *longe* assumpsisse videantur. In ceteris codicibus omittitur, non casu quidem, sed sine dubio quia a vetere grammatico tamquam supervacaneum notatum erat. At enim *longe* non supervacaneum esse proxima verba *Haece — titillantium* ostendunt. Sono quidem non ipsum *longe*, sed *Hanc* et *munerum* exprimendum est, ut vocabulo *munerum* arsis, vocabulo *longe* thesis contineatur.

18. 64. *nimirum is est*. Cave *is* sono efferas. Copulatio enim propter elatum *nimirum* anteposita est. Conferatur F. 35, 126.

18. 66. *Huic quoque ergo*. Recte sic codices omnes fere. Nam tale *quoque* rarum quidem, sed non offensioni. Inest enim nonnumquam asseverandi quaedam, non cumulandi aut augendi vis in particulis *quoque* et *etiam*. Eodem-

que modo, quamquam saepius, in nostro sermone particula *auch* utimur. Conferatur I, 44, 156. Cavendum erit autem ne falso illae particulae asseverandi vim habere putentur, ubi nulla est: ut Cat. Mai. 13, 44 *At caret epulis extractisque mensis et frequentibus epulis. Caret ergo etiam vinolentia et cruditate et insomniis.*

19. 68. *erit id quod violatum videbitur, compensandum.* Egregia haec lectio in optimis melioris familiae codicibus inventa est. In ceteris aut omittitur aut *est* pro *videbitur* legitur. Inest autem in *videbitur* solita Ciceronis urbanitas. Nec solum enim id compensandum erit quod est violatum, sed etiam id quod videbitur violatum. Hoc quidem boni viri est. Grammaticus vetus non perspecta hac urbanitate dictionis, cum non id compensandum esse putaret quod videretur, sed quod esset violatum, delevit *videbitur* supraque *versum est* scripsit.

20. 69. *atque etiam a se aut postulari aut expectari aliquid suspicantur.* Restitui aut ante *postulari* ex omnibus prope codicibus. Omiserunt enim cum duobus melioris familiae codicibus editores plerique. Cum sono maiore non *postulari*, sed *expectari* efferendum sit: nam expectant tum plerique, postulant sane pauci; aut pro *aut-aut* pessimum est. Grammaticum veterem aut ante *postulari* tamquam supervacaneum notasse aut etiam delevisse haud sane mirum. Quid intersit inter *aut et aut* — *aut*, in alt. Arch. edit. p. 118 — 121 ostendi.

20. 69. *patrocinio vero tuo.* Restitui ex duobus optimis melioris familiae codicibus *tuo*. Est vero elegantissimum, ut glossematis suspicio absit omnis. Fit enim oratio addito *tuo* familiarior: quod in hae quidem sententia, praesertim propter verba *mortis instar putant*, optimum est. Delevit grammaticus *tuo* tamquam supervacaneum.

20. 70. *Videndumque illud est, quod, si.* Rectissime sic plerique distinxerunt, non *illud est: quodsi*. Nos dicamus *Auch der Umstand muss erwägt werden, dass, wenn*. Potuit quidem sic dici *Videndumque est, si* — *defenderis, manere*, sed cum Cicero illud ipsum quod significavi dicere vellet, non *manere*, sed *illud quod manet* cum maiore vi vel ipso *sentiendi* verbo antegresso scripsit. In ista distinctione quam post Olshausenium Orellius praetulit, omnia perversa et darissima fiunt. Nec magis laudandus est Orellius, quod I, 43, 153 *idque hoc argumento confirmari potest: Quodsi pro potest, quod, si* distinxit.

20. 70. *aut, si forte, in liberis.* Sanatus est locus ex Bern. c iam ab Orellio. Vulgo si omittitur, quasi vero *aut forte* pro *aut fortasse* Tullianum sit. Elegantissime vero nonnumquam *si forte* pro *fortasse* dici constat, ut d. Orat. III, 12, 47 *et pauca quaedam verba et aliquem, si forte, motum.* p. Mil. 38, 104 *aut, si forte, pro patria.*

21. 73. *Capitalis oratio est ad acuationem bonorum pertinens.* Sic deterioris familiae codices. In meliore aut omittitur *est* aut et pro *est* legitur: quod utrumque malum est. Nec enim quidquam cognati inter *Capitalis* et *pertinens*. Grammaticus, ne quis *est pertinens* coniungeret, delevit *est*.

21. 74. *malo enim quam nostrae ominari.* Similiter d. Fin. II, 19, 61 *propter suas utilitates: malo enim dicere quam voluptates.* ad Fam. III, 10, 1 *pro tua dignitate: malo enim dicere quam pro salute.* Causa enim cur Cicero non adiecerit aut *alienae* aut *alteri* aut *alii*: quod quidam ex paucis codicibus addendum esse putarunt, ipsa humanitas est. Cicero nec suae nec alienae reipublicae vult ominari, sed mavult sic dicere ut dixit quam suae ominari.

21. 74. *neque tamen.* Restitui tamen pro *tantum* ex omnibus fere codicibus. Perversum est *tantum*, cum hoc ipsum cavere Cicero velit, ne de sua republica dicere putetur. Disputat enim de omni republica.

22. 77. *egressa est.* Recte sic deterior familia, non *digressa est*. Digressio enim in iis quae de avaritia dicta sunt, nulla facta est, sed omnia quae ex paragrapho 75 dicta sunt, ad avaritiam pertinent. Nam quod etiam apud Nonium in voc. *referre digressa* legitur, hoc rursus comprobatur quod toties vidimus, Nonium, quas suprascriptas invenerat lectiones, pro verioribus habuisse.

22. 77. *Spartam nulla re alia nisi avaritia esse perituram.* Sic codices deterioris familiae omnes fere. In paucis huius familiae *alia* et in meliore familia *esse* omissum est. Grammaticus enim vetus, qui non viderat Ciceronem cum maxima vi et *alia* et propter expressum *avaritia* copulam post *avaritia* adiecisse, versum potius quam sententiam gravissimam habere veluit ideoque et *alia* et *esse* notavit.

22. 79. *prae sese fert.* Egregie sic pro *prae se fert* optimi deterioris familiae codices propter maiorem talis hominis ostentationem. In vulgari quidem dicendi ratione fieri non potest ut *prae sese ferre* pro *prae se ferre* dicatur. Haec autem est causa cur notarit grammaticus *se*.

23. 81. *quingenta annorum possessione moveri*. Sic ex coniectura scripsi. Male vulgo *possessiones*, cum et *movere possessionem* pro *mutare possessionem* inauditum sit nec *possessiones*, sed *possessores* moveantur. Grammaticus quidem cum subiectum desiderasset nec vidisset multo et sapientius et scitius talibus locis omitti *aliquem* quam poni, litteram agglutinavit. De qua re conferatur Praef. alt. Arch. edit. p. X.

25. 88. *dives esse potius quam maximis corporis viribus*. Est *potius* adverbium, non particula. In adverbiiis enim, quae ab initio in vocabulis inerant notiones, in particulis, quae sensim ex debilitatis notionibus exortae sunt definitiones sententiarum, continentur. Sic III, 2, 6 *tum haud scio an nemini potius quam tibi*. Sonus autem aut in adverbiiis ipsis aut, ut his duobus locis, in antecedentibus vocabulis (*dives* enim et *nemini* exprimitur) situs est.

LIBER III.

1. 1. *cum qui primus Africanus appellatus est*. Pro est in nonnullis utriusque familiae codicibus et apud Nonium in voc. *aequalis* et in voc. *appellare sit* legitur: quod quidem multi ita defendi posse putarant ut ex confusione quadam temporum *primus* et *sit* coniunctum esse dicerent. Proprie enim, cum in illa lectione ex mente Catonis dicatur, de *primo* Africano a Catone, qui unum tantum aorist, dici non posse omnes concedunt. Et istiusmodi quidem confusione interdum, quae mira videantur, defendi debere non negem. At hoc loco, cum *cum qui*, non *qui* dictum sit, *sit* aegre defendatur. Esset denique ex multis locis fere unus ubi Nonius non suprascriptam, sed infrascriptam lectionem praetulisset. Et sane multo verisimilius est grammaticum veterem non considerato nec *cum qui* nec *primus* propter consuetudinem dicendi *sit* supra *est* scripsisse, quam *est* supra *sit* offensum verbis *cum qui* et *primus*. In talibus enim grammatici illi offendi non solent.

1. 1. *vere dicere*. Temere multi cum paucis quibusdam codicibus omiserunt *vere*. Nam addito *vere* dolor Ciceronis, quod non hoc idem sibi dicere liceat, aptius aliquanto declaratur. Grammaticus *vere* tamquam supervacaneum notavit.

1. 3. *quo debeat is*. Sic codices fere omnes, non *de*

debat. Praetuli debeat, cum multo sit urbanus ac modestius.

2. 6. *neve committas ut.* Mira multorum deterioris familiae codicum lectio ut ne pro ut ex eo profecta esse videtur quod vetus grammaticus significare voluit pro *neve committas* ut brevius potuisse ut ne dici.

2. 10. *Accedit eodem.* Id est ad idem quod dixi comprobandum accedit. Nequaquam igitur in hac dicendi ratione eodem pro eo dictum est, sed multo fortius aliquid et gravius est *Accedit eodem* quam *Accedit eo*. In hoc enim pluribus causis, quae antea commemoratae sunt, nova quaedam adiicitur; in illo idem illud quod comprobandum est etiam alia re comprobatur. Sic Lael. 18, 65 *Addendum eodem* est ut ne criminibus aut inferendis delectetur aut credat oblati. Conferatur ad Att. I, 14, 5 *Accedit eodem* etiam noster *Hortensius*. Id est ad rostra.

2. 10. in *Coa Venere*. Sic Bern. c, nisi quod *Choa* pro *Coa* habet. Vestigia huius tandem a me restitutae lectionis, ut *inchoavere, inchoata venere*, alia, in plerisque deprehenduntur codicibus. Vulgo *Coae Veneris*: sicut in paucis quibusdam codicibus legitur. Grammaticus enim *Coae Veneris* supra in *Coa Venere* scripserat.

2. 10. *quae Panaetius praetermisisset et non perfecisset.* Sic optimi et plerique codices. Cum nonnullis codicibus multi verba *et non perfecisset* omittenda putarunt: non recte. Aliud enim est *praetermittere*, aliud *non perficere*. Praetermittere aliquid etiam in medio opere poteris; hoc autem loco id quod non perfectum est, praetermissum est. Grammaticus quidem tamquam supervacanea ultima illa verba notavit: nisi forte casu in paucis codicibus propter eundem exitum intereiderunt. Illud vero nemini probabitur grammaticum supra *praetermisisset*, quod planissimum est, scripsisse et non *perfecisset*. Si quidquam enim, grammaticus non *perfecisset* non addito et supra *praetermisisset* scripsisset. Sed talia a grammaticorum ingeniis abhorrent.

2. 10. *neminem persecutum.* Sic multi utriusque familiae codices rectissime. Sonus enim maior, ut antea in *absolveret*, sic hoc loco in *persecutum* positus est ideoque esse post *persecutum* ex more omitti potuit. Male autem multi editores ex nonnullis codicibus esse *persecutum* ediderunt: quasi vero *neminem* ac non *persecutum* sono exprimendum sit. Antea quidem recte et propter oppositionem quandam *pictor* et *absolveret* sono expressum est; hoc autem loco in eo omnia

posita sunt quod nemo *persecutus* est quae Panaetius *praetermiserat*. Grammaticus caussa non perspecta cur *esse* omis-
sum esset, *esse persecutum* supra *persecutum* scripsit. Puta-
bat videlicet *esse* facile post ultimas litteras proximi verbi
omitti potuisse. Nec sane probabile est grammaticum offen-
sum copula delevisse aut notasse *esse*.

3. 12. *de eo fortasse disputari potest*. Errant qui pro-
pter *fortasse* ex paucissimis quibusdam cōdicibus *dubitari*
pro *disputari* praefendum esse putant. Nam cum *dispu-*
tando diversae significantur rationes, quibus de aliqua re
dici possit: veritas enim *darüber können vielleicht verschie-*
dene Meinungen ausgesprochen werden: *fortasse* rectissime
additur. Grammaticum propter proximum *dubitari* etiam hoc
loco *dubitari* supra *disputari* scripsisse non est mirum.

4. 16. *aut cum Fabricius aut Aristides*. Sic optimi de-
terioris familiae codices. In meliore et paucis quibusdam
deterioris *Aristidesve* pro *aut Aristides* legitur. Est autem
Aristidesve Cicerone indignum, cum talia soleant particula
ve adiici quorum despicientia quaedam significanda est. Ni-
hil certius quam grammaticum, saepius repetita particula
aut offensum, *Aristidesve* supra *aut Aristides* scripsisse.
Servatum est *aut* etiam ab Lactantio 6, 6, 26.

4. 16. *iustus nominatur*. Recte sic omnes deterioris fa-
miliae codices et Lactantius. In meliore familia *iusti nomi-*
nantur legitur, quod grammaticus ideo suprascripsisse vide-
tur ut significaret propter antegressum *commemorantur* etiam
hoc loco concinnius videri pluralem numerum. Sed diver-
sam utriusque loci rationem esse non vidit.

4. 16. *aut ab his iustitiae tamquam a sapiente*. Sic
deterior familia et Lactantius. In meliore *sapientibus* pro
sapiente legitur. Grammaticus enim propter proximum *his*
supra *sapiente* pluralem numerum scripsit aequè vidit Cice-
ronem hoc dicere velle: a sapiente quidem exemplum illa-
rum virtutum peti posse, non tamen ab illis viris quos no-
minasset. Et quo rarior is est quem *sapientem* philosophi
nominant, hoc rectius Cicero *sapiente*, non *sapientibus* dixit.
Quodsi *sapientibus* a Cicerone profectum esset, non *tam-*
quam a sapientibus, sed *tamquam sapientibus*, id est *tam-*
quam sapientes fuerint, dictum esset.

4. 17. *si qua ad virtutem est facta progressio*. Ante-
posita est copula, non quo *virtutem* expressum sit, sed quia
si qua maiore quodam sono elatum est. Atque haec *crux*

cur si qua, non si quae dictum sit. De discrimine formarum si qua et si quae conferatur alt. Arch. edit. p. 103—111.

4. 18. *pluris putare quod utile videatur quam quod honestum sit sed.* Sanavi hunc locum eo quod ex coniectura sit post *honestum* addidi. Nec enim id quod utile videtur ei quod *honestum* videtur, sed quod utile videtur ei quod *honestum* est opponitur. Et tali quidem loco copulam intelligi non posse manifestum est. Conferantur hi loci 4, 20 *quae honesta sunt anteponuntur iis quae videntur utilia* et paulo post *quibus quidquid honestum est idem utile videtur.* Facillime vero sit ante *et* intercidere potuit.

4. 18. *Quid ergo est.* Sic omnes fere codices rectissime, non *Quid est ergo.* Solet enim copula particulis postponi, si ea vocabula quae particulis antecedunt, maiore sono efferuntur: anteponi, si is qui loquitur tranquillo loquitur animo. Recte igitur hoc loco *Quid ergo est*, recte II, 2, 8 *Quid est igitur.* Recte II, 2, 5 *Quid enim est, per deos, optabilius.* Cuius rei caussa manifesta est. Nam si solum id vocabulum cui particula aliqua subsequitur, effertur, maiore necesse est efferri sono quam si una cum illo vocabulo etiam copula efferatur. Subiuncta videlicet expresso vocabulo copula minueret vim expressi vocabuli. Conferatur alt. Arch. edit. p. 91—94.

4. 19. *Immo vero honestas utilitatem consecuta est.* Sic omnes fere codices, nisi quod in plerisque *secuta* pro *consecuta* legitur. Grammaticus enim cum, quid significaret *consecuta*, non perspexisset, delevit *con*: ut a plerisque libris non *consecuta*, sed *secuta* scriberetur. Servatum est autem *consecuta* in paucioribus codicibus. Sententia haec est: *Die Trefflichkeit der That war nicht geringer als ihre Nützlichkeit, sondern die Trefflichkeit der That erreichte ihre Nützlichkeit*, id est *war der Nützlichkeit gleich*. Sonus igitur in *consecuta* situs est. Perversum esse *secuta* plerique intellexerunt. Nequaquam enim *honestas utilitatem secuta* est, sed uno eodemque tempore *honestas* atque *utilitas* parita est. Temere autem multi, cum in omnibus fere codicibus *honestas utilitatem*, non *honestatem utilitas* legatur, posterius arripuerunt, praesertim cum post verba *Vicit ergo utilitas honestatem?* correctio illa quae in recepta lectione inest et elegantissima et fortissima sit. Quodsi plenius Cicero scribere voluisset, dixisset *Immo vero non victa est honestas, sed utilitatem consecuta est.*

4. 20. *quibus quidquid.* Temere Beierus propter cor-

raptam paucissimorum codicum lectionem et quibus quidquid scribendum esse quibus et quidquid putavit. Ipsa enim sententia magis efferri iubet hanc enuntiationis partem *quidquid honestum est, idem utile videtur quam nec utile quicquam quod non honestum*. Id autem fieri non posse in particularum coniunctione et — nec ostendi in alt. Arch. edit. p. 26 et 27. Grammaticus propter sequens nec forsitan et supra versum scripserit.

5. 26. *quam facere cuiquam iniuriam*. Sic deterior familia, melior *cuiquam* pro *cuiquam*. Cum Cicero vituperet eum qui magis fagiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum quam facere cuiquam iniuriam: propter hanc ipsam vituperationem rectius multo *cuiquam* quam *cuiquam* dicitur. Similes sunt ii loci in quibus *ridiculum est quemquam, miror quemquam*, alia leguntur. Ob eandem causam paulo post errat in eo quod ullum dictum est.

6. 28. *vel etiam ipsius animi quae vacant iustitia*. Egrege sic codices propemodum omnes. Nam priusquam detrahas homini tui commodi causa, omnia tibi incommoda subeunda sunt, etiamsi iniusta ipsius animi incommoda tibi subeunda sint. Patiere enim vel iniusta animi incommoda, prius quam ipse iniuste agas. Cumque non omnia animi incommoda iustitia vacant, ut si conscientia animi excruciare, si iustam vituperationem subibis, et quae sunt similia, non potuit *quae vacant iustitia* pro *quae vacant iustitia* dici. Quare etiamsi nonnumquam iniusta patiari, tamen ipse iustitiam servabis. Pessime de hoc loco iudicarunt, qui cum paucissimis codicibus *non vacant* pro *vacant* scripserunt: quasi vero ea tantum animi incommoda quae non vacant iustitia ac non iniusta etiam incommoda subeunda sint.

6. 28. *Haec enim una virtus*. Horum verborum adiunctio plerisque offensioni fuit, cum in ipsis verbis proximis non de *iustitia* sed de iis incommodis *quae vacant iustitia* dicatur. Sed non reputarunt, qui in hac re offensi sunt, in tota enuntiatione praegressa, si non verbo, at sententia *iustitiam* commendari. Idcirco ad ipsum vocabulum *iustitia* haec addi potuerunt.

6. 30. *aut appetitio alieni*. Sic melior familia et aliquot deterioris codices. Est vero *aut* propter antegressum *nihil magis est quam necessarium*. Veritas *oder auch nur*. Particula *atque* hanc potius loci conformationem desideraret: *Maxime igitur contra naturam, non morbus aut egestas aut*

quid eiusmodi, sed detractio atque appetitio alieni. Idem grammaticus qui 4, 16 offensus saepius repetito aut supra aut Aristides tamquam melius Aristidesve scripsit, hoc quoque loco ob eandem causam atque supra aut scripsit. Nam grammaticum aut supra atque scripsisse incredibile.

6. 32. *Nulla est enim.* Sic plerique codices: alii est post enim ponunt, alii omittunt. Quod recepi, propter despicientiam Phalaris optimum est: cum qua maior vocabuli *Nulla* elatio, qua ne dignum quidem Cicero Phalarim habet, non convenit. Ob eandemque causam paulo post egregium est et *potius*, sicut in omnibus prope codicibus legitur, pro *sed potius*. Nec enim contrarium Cicero, sed idem illud quod antea dixit despicientiae causa etiam per affirmationem adiecit. Quamquam autem ii loci quibus *ac potius* legitur multo sunt plures, tamen non desunt quibus, ut hoc loco, et *potius* dictum est. Conferatur d. Orat. II, 38, 158 quibus ante exorsa et *potius detexta prope relexantur*.

6. 32. *a communis tamquam humanitate corporis.* Snavi hunc locum coniectura communis pro communi. Et enim si humanitas corporis, de qua dicitur, communis esset, omnes eam haberent, non solum multi. At non habent humanitatem, qui feritate et immanitate beluae sunt. Manifestum igitur Ciceronem de communi humanitate corporis loqui non potuisse. Quodsi quaeritur quid sit commune, apparet corpus illud de quo agitur, id est corpus reipublicae omnibus et bonis et malis commune esse. Est ergo ab humanitate corporis reipublicae, quod quidem omnibus commune est, feritas et immanitas beluae segreganda. Codicum fere omnium lectionem *a communi tamquam humanitate corporis* cum perversam esse multi intellexissent, alii alio modo vitium corrigere studuerunt. Recentiores fere editores ex Gu. tert., qui saepe speciosa quaedam, numquam vera praebuit, *communi tamquam humanitatis corpore* receperunt. Quis vero umquam de *humanitatis corpore* dixerit? Id solum grammaticus ille a quo haec lectio profecta est perspexerat non de communi humanitate, sed de communi corpore dicendum fuisse: non viderat vel minima correctione corruptelam sanari potuisse. Corpus nonnumquam de reipublicae corpore dici constat, ut I, 25, 85 *ut totum corpus reipublicae curent*; Philipp. VIII, 5, 15 *in reipublicae corpore, ut totum saluum sit, quidquid est pestiferum, amputetur*. Omisit autem Cicero rectissimo iudicio reipublicae, cum quid vellet ex ipsis verbis *communis corporis* appare-

ret. Respondet igitur *humanitas communis corporis* verbis *reliquis partibus corporis*, id est *sauitati corporis*. Etiam hoc attendendum est *tamquam non propter corporis sed propter humanitate* adiectum esse. Est enim insolitum aliquid *die Menschlichkeit des Staatskörpers*.

7. 33. *ex superioribus libris*. Recte sic codices omnes. Sententia haec est *gemäss den früheren Büchern*. Adlici potuit in hoc libro, sed cum supervacaneum sit, scitius omittitur.

8. 36. *poenam non dico legum quam saepe perrumpunt*. Sic plerique codices rectissime; in paucis *quas pro quam* legitur. In *poena* hoc loco omnia sita sunt, quam nec si legum nec si turpitudinis est vident. Legum poenam saepe *perrumpunt*, id est *evitant*: non omnes videlicet qui legum poena digni sunt, puniuntur: hanc poenam multi evitant. Perrumpere igitur cum non solum *leges*, sed etiam *poenam* possis, cur offendatur *caussa* nulla est. Elegantissime enim quae evitatur poena *perrumpi* dicitur. Conferatur in Verr. A. II, L. I, 5, 13 *Confringat iste sane vi sua consilia senatoria, quaestiones omnium perrumpat, evolet ex vestra severitate*. Errarunt igitur etiam ii qui paulo post *quae ad turpitudinis*, non ad *poenam* referendum esse putarunt.

9. 38. *sustulit quos obstare arbitrabatur*. Id est *von denen er in seiner Willkür dachte, sie seien ihm entgegen*. Nec enim semper *arbitrari*, quamquam plerumque, de tali re dicitur quae grata et iucunda est. Conferatur alt. Arch. edit. p. 184 et 185. Quod Nonius in voc. *sublatum intelligebat* pro *arbitrabatur* laudat, apparet veterem grammaticum propter rariorem verbi usum *intelligebat* supra *arbitrabatur* scripsisse, Nonium autem secundum morem suum *suprascriptam* lectionem pro *veriore* habuisse. Conferantur, quae dixi I, 17, 56.

9. 39. *Quamquam potest id quidem*. Egregie sic codices omnes. Qui in his verbis offensi sunt, vim verborum *diis hominibusque* haud sane perspexerunt. Est enim quod nos dicimus *aller Welt*. Eodemque modo paulo ante 8, 37 *omnes deos hominesque celare* dictum est.

10. 42. *cum his ipsi egeamus*. Sic codices omnes fere, non *iis*. Qui *iis* praetulerunt, non *si egemus*, sed *cum egeamus*, id est *so oft wir bedürfen* scriptum esse non considerant. In elatiore enim sententia Ciceronem *hic*, non *is* dicere ostendi II, 7, 24.

10. 42. *Seite Chrysippus, ut multa: Ut, qui*. Restitui

ex Bern. e *Ut ante qui*. Vulgo omittunt. Sed cum elegantia sententiae in ipsa comparatione posterioris partis cum priore, non in illa parte enuntiationis *Qui — debet* continetur, displicet omissio particulae *Ut*. Nam alia quidem sententiae ratione *Ut ante sic* omitti posse non ignoro, ut Philipp. VIII, 5, 15 *In corpore si quid eiusmodi est quod reliquo corpori noceat, id uri secarique patimur, ut membrum aliquod potius quam totum corpus intereat: sic in reipublicae corpore, ut totum salvum sit, quidquid est pestiferum, amputetur.* ad Fam. VII, 24, 1 *Cipius, opinor, olim „Non omnibus dormio“: sic ego non omnibus, mi Galle, servio.* Grammaticus vetus offensus, ut opinor, bis deinceps posito ut unum ut delendum putavit.

10. 45. *Damonem et Phintiam Pythagoreos ferunt hoc animo inter se fuisse. Ut, cum — postulavisset, vas factus est.* Sanavi locum conclamatum distinctione. Ex falso intellectis verbis *hoc animo* difficultas exorta est omnis. Respiciunt enim ad antegressam sententiam *nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale*, non ad sequentem. Et rectius profecto ex multis aliis exemplis, quibus sapientia illorum virorum comprobari potuerit, id commemoratur quod summum est, quam si sapientiam illorum ex una illa re neque ex pluribus cognosci potuisse significasset.

11. 47. *Fannius.* Haec egregia Beieri coniectura: in cuius argumentatione qui non acquiescat nemo erit. Nam quis ad miseram illam opinionem confugiat lapsum esse Ciceronem in nomine viri? An difficilius *Pennus* ex *Fannius* corrumpi potuit quam 15, 61 *Lactoria* ex *Plactoria*, 30, 109 *Minucius* ex *Numicius*, *Aemilius* ex *Maelius*, *L. Furius* ex *P. Furius*?

11. 47. *Plena exemplorum est nostra respublica cum saepe tum maxime bello Punico secundo.* Sic omnes fere codices. Paucissimi *saepe alias* pro *saepe*. Non sine discrimine in his locis *alias* aut addi aut omitti certum est. Hoc video in graviore sententia *alias* egregie omitti. Potest enim tum propter vim quandam sententiae aptius multo omitti, quod si ponatur vim sententiae minuat. Et hoc quidem loco in ipsa superbia, quacum Cicero plenam exemplorum esse rempublicam Romanam commemorat, causa cur non adiectum sit *alias* inest. Rectissime igitur etiam *Plena exemplorum est*, non *Plena est exemplorum*. Conferatur II, 6, 20 *At vero interitus exercituum, ut proxime trium, saepe multorum: ubi eandem ob causam alias* adiei non potuit.

Sic I, 20, 66 *Altera est res ut, cum ita sis affectus animo ut supra dixi, res geras magnas illas quidem et maxime utiles, sed ut vehementer arduas plenasque laborum et periculorum cum vilae tum multarum rerum quae ad vitam pertinent. Quo loco qui ex paucis quibusdam codicibus aliarum post multarum adiciendum putarunt, hos vis sententiae latuit. Contra II, 14, 51 si quando accidit ut ei subveniatur qui potentis alienius opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos et saepe alias et adolescentes contra L. Sullae dominantis opes pro Sex. Roscio Amerino fecimus. Ipsa modestia adiaci alias iussit.*

11. 48. *Tanta vis est honesti ut speciem utilitatis obscurât. Erraverunt qui haec verba ad antegressum exemplum pertinere putarunt: putasse autem plerique videntur. Nulla enim species utilitatis post Cannensem calamitatem. Speciem utilitatis honesto obscuratam esse sequente exemplo docemur. Fuerat videlicet species utilitatis in urbe manere.*

11. 48. *lapidibus cooperuerunt.* Sic melior codicum familia. In deteriore et apud Nonium in voc. *recipere obruerunt* pro *cooperuerunt* legitur. Quid intersit inter utramque dicendi rationem, incertum est. Frustra enim locus ubi *lapidibus obruere* dictum sit quaeratur. Illud quidem certum sit *lapidibus cooperire* non id esse quod nos dicimus *steinigen*: quod nescio quomodo omnes adhuc putarunt. Significat potius *mit Steinen tüchtig zudecken*. Forsitan dictione *lapidibus obruere* posteris temporibus nostrum *steinigen* significatum sit ideoque grammaticus vetus, qui gravius aliquid desideraverit, *obruerunt* supra *cooperuerunt* scripserit. Nam veteribus quidem sive Graecis sive Romanis mors illa lapidum coniectu facta ignota fuit. Idemque *lapidibus cooperire* hoc loco significat in Verr. A. II, L. I, 46, 119 *Quod vos oblitos esse non arbitror, quae multitudo, qui ordo ad Pisonis sellam isto praetore solitus sit convenire, quem iste collegam nisi habuisset, lapidibus coopertus esset in foro.* De Nonio conferatur I, 17, 56.

12. 50. *sed dubitet an turpe non sit.* Rectissime sic omnes fere codices. *Vertas sondern geneigt ist zu glauben, es möchte nicht schändlich sein.* Haeserant multi in hac re quod hoc uno loco apud Ciceronem *dubito an non* dictum est. Id quidem verum, sed quis putet talia saepe dici? An non simillimum est Acad. II, 25, 81 *quod haud scio an non possis?* Simile est *nescio an ne* — *quidem* d. Nat. Deor.

II, 37, 93; Acad. II, 44, 136; d. Div. I, 38, 81. Et *haud scio an nemo saepe numero dici quis nesciat?*

12. 53. *sed num ista societas talis est ut nihil suum cuiusque sit.* Id est *dass nichts eines Eigenthum sein soll.* Egregie igitur in optimis utriusque familiae codicibus *cuiusque*, non *cuiusquam* legitur. Quodsi Cicero *cuiusquam* dicere voluisset, aut nihil *cuiusquam* omisso *suum* aut nihil *cuiusquam suum* dixisset.

14. 58. *et ab his petivit.* Omnes fere codices *his*, non *iis*. Recte: nam sic, quod narratur, magis sub oculos cadit. Videmur praesentes illos piscatores videre. Conferatur II, 7, 24.

14. 58. *tempori.* Sic pauci quidem, sed optimi codices. Ceteri *tempore*. Praetulit Cicero antiquius *tempori* propter calorem quandam orationis. Ob eandem causam 31, 112 *cum primo luci* pro *cum prima luce* dixit.

15. 62. *Non incitatore venditor, non qui contra relicentur, emptor apponet.* Restitui et *incitatore* ex meliore familia pro *licitatore* et ex solo Bern. c *relicentur* pro *licentur*. Quam sit egregium et unum et alterum, proxima docent verba *Uterque si ad eloquendum venerit non plus quam semel eloquetur.* In hoc enim cum omnia versentur, ut ne plus quam *semel* eloquantur, rectissime et venditor *incitatore*, einen *Minaufreiber*, id est eum qui saepius licitando pretium rei augeat, et emptor eum apponere vetatur qui *contra relicentur*, id est qui *saepius contra licentur*. Quod hoc uno loco *reliceri*, *wiederbieten*, *wiederholt bieten* legitur, quis miretur? Nec semper iis verbis quae cum *re* coniuncta sunt oppositionem, sed etiam iterationem significari constat, ut verbis *recognosco*, *recolo*, *refercio*, *relego*, *repeto*, aliis. Quod in plerisque codicibus legitur *licitatorem*, perversum est, cum non eum qui *licitator* sit, sed eum qui *incitator* sit apponi nolit: id est non eum qui *semel licitetur*, sed qui *saepius licitetur*. Ineptissime autem in plerisque codicibus *se licentur* legi omnes fere intellexerunt. Nec magis quam *licitatorem* pro *incitatore* potest *licentur* pro *relicentur* ferri. Quis enim, quaeso, emptor vetari possit apponere, qui *contra licentur*? Patitur sane Cicero contra *liceri*, sed non plus quam *semel*. Non ipsos denique aut venditores vendidisse aut emptores emisse, si ex nobilium numero fuerint, sed apposuisse, qui aut venderent aut emerent, nemini mirum videbitur. Praecipit autem Cicero in his libris filio suo ideoque nobilissimo cuique, non multitudinij.

15. 63. *video in iis libris quos de officio scripsit, Q. Tuberoni dicere.* Sanavi locum distinctione. Vulgo enim *omisso post scripsit commate dativum Q. Tuberoni ex scripsit*, non ex *dicere* pendere putant: quamvis sit inauditum *scribere alicui librum pro mittere ad aliquem librum*. Nec magis Latinum est *inscribere alicui librum*, quod recentiores in deliciis habent. Restitui autem ex optimis utriusque familiae codicibus *de officio pro de officiis*. Quamquam enim Cicero 23, 89 sic scripsit *Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quaestionum*, tamen et illo loco *de officiis* et hoc *de officio* rectissimum est. Ipsum quidem Ciceronem libros *de officiis* inscripsisse constat, (de qua re conferri potest epistola Ciceronis ad Att. XVI, 11, 4) sed cum non minus constet Graecos fere *περὶ τοῦ καθήκοντος*, non *περὶ τῶν καθήκοντων* libros inscripsisse, necessarium hoc loco est *de officio*. Nec sane mirere veterem grammaticum, sive propter locum illum 23, 89 sive quod suos libros Ciceronem sic inscripsisse sciebat, *officiis supra officio* scripsisse. Nam alia quidem illius quem laudavi loci ratio est. Quamquam enim hoc loco Cicero de omnibus libris quos Hecato de officio scripsit, loquitur ideoque eam inscriptionem librorum praetulit quam ipse Hecato fecerat: tamen illo loco non de omnibus libris, sed de uno libro dicit. Atque in uno quidem libro non *de officio*, id est *über das was Pflicht ist*, sed *de officiis* dici apparet. Agitur enim tum de certis quibusdam officiis, non de officio.

15. 63. *etenim*. Temere multi ex paucis quibusdam codicibus nullius auctoritatis *qui post etenim* adiecerunt. Nam eam ipsam ob causam quod id modo Hecato se negat facturum compendii causa quod non liceat, nullo modo ei Scaevolae factum placere potest. Quia autem Hecatonis nobile Scaevolae factum placere nullo modo potest, idcirco ei nec laus magna tribuenda nec gratia est. Pessime igitur *qui* adiacet apparet, quasi his verbis *Etenim — huic nec laus magna tribuenda nec gratia est* causa contineatur cur Hecatonis Scaevolae factum placere nullo modo possit. Hoc est absurde loqui.

15. 64. *recte iustum virum bonum*. Restitui aliquando et *recte pro certe*, sicut ex Lambini coniectura omnes scripserunt editores, ex codicibus omnibus et ex plerisque *istum pro istum*. Est enim nostrum *den gans rechten vir bonus*. Egregium vero et *recte et iustum et cum unum aliquid viro bene* contineatur, *ustum virum bonum*. Ita plane

recte Cat. R. R. 44 *locus recte ferax* et Varr. R. R. II, 2, 6 *recte sanus*: quos locos lexicographis debeo. Saepissime autem id *iustus* significare quod nos dicimus *recht*, *ordentlich*, apud omnes constat. Displicet denique in Lambini coniectura et *certe*, quod vim sententiae gravissimae non augere, sed minuere constat, et *istum*, praesertim cum in contraria re paulo ante aptius sane *dolus malus iste* dicatur. Ac ne hoc quidem verisimile est grammaticum veterem vocabulo *certe* offensum illud delevisse supraque deletum vocabulum difficillimum illud *recte* scripsisse, eundemque relicta u littera *is* supra *ius* posuisse. Nihil autem verisimilius quam grammaticum *istum* supra *iustum* scripsisse.

16. 65. *iuriconsultis*. Sic codices omnes fere, non, ut vulgo edunt, *iureconsultis*: quod num quo loco apud Ciceronem ferri possit, dubito.

16. 66. *emptori damnum praestari*. Sic codices omnes. Nonius in voc. *praestare emptorem indemnem damno praestari*, Nam hoc quoque loco, quod in suo exemplari superscriptum invenerat, verius esse putavit. Conferatur I, 17, 56.

16. 67. *Eae ergo serviebant*. Ex coniectura certissima, ut opinor, *ergo* pro *Sergio* scripsi. Verte *Dies eben hatte eine Servitut auf sich*. De qua affirmandi vi particulae *ergo*, in vulgari sermone magis quam in elegantiore oratione frequenti, conferantur quae ab Handio Turs. 2, 450 et 451 dicta sunt. Recentiorum editorum plerique omiserunt *Sergio* altius latere corruptelam non videntes. Nec enim fieri solet ut, si grammaticus vetus aliquid supra versum scripserit, in omnibus codicibus, quod superscriptum est, legatur. Paucissimi scilicet tum librarii, non omnes decipi solent: de qua re conferantur quae Praef. alt. Arch. edit. p. X dixi. Quis vero miretur, quod, cum grammaticus neque *ergo* intellexisset et dativum desiderari putasset, in ipsa Ciceronis oratione *Sergio* ex *ergo* fecit? Hunc morem fuisse grammaticorum in iis locis emendandis quos et corruptos habuerunt et exigua quadam mutatione corrigere posse sibi videbantur, significavi l. l. extrema pagina X. Pessime autem in codicibus *Sergio serviebant* legi plerique intellexerunt. Quis enim putet eidem *Sergio* qui emerat aedes dici posse *servire* aedes? Servivit videlicet ei qui vicinus fuit: cuius nomen nihil ad rem, praesertim cum servitutes non ad certos quosdam homines, sed ad eum pertineant quicumque vicinus est. Quare ne sic quidem defendi potest *Sergio* ut alium hunc *Sergium* esse dicas atque *C. Sergium Oratam*. Quod igitur

in Bern. c legitur *Sergio alii serviebant*, nihili est. De absoluta denique vi verbi *servire* constat. Eodemque modo de eadem re Cicero dixit d. Orat. I, 39, 178 *Quid? nuper cum ego C. Sergii Auratae contra hunc nostrum Antonium iudicio privato causam defenderem, nonne omnis nostra in iure versata defensio est? Cum enim M. Marius Gratidianus aedes Auratae vendidisset neque servire quandam earum aedium partem in mancipii lege dixisset, defendebamus, quidquid fuisset incommodi in mancipio, id si venditor scisset neque declarasset, praestare debere.*

17. 69. *omnium inter omnes.* Sic codices omnes fere et, ut ex proximis verbis latissime quidem quae pateat colligi potest, rectissime. Temere nonnulli aut *omnium hominum inter omnes* aut *hominum inter homines* aut *hominum inter homines, omnium inter omnes* scribendum esse putarunt.

17. 70. *SIM.* Sic codices omnes, ut temerarium videatur *SIEM* ex coniectura scribere.

17. 70. *et SINE.* Suadente Orellio et extra formulam esse iussi.

17. 71. *in dilectu bonorum et malorum.* Restitui *dilectu* pro *delectu* ex optimis deterioris familiae codicibus. Aut enim in *delectu bonorum* aut in *dilectu bonorum et malorum* dicendum esse apparet.

18. 73. *Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis.* Non recte nonnulli cum paucis codicibus et in iis pro in iis scripserunt. Pertinet enim *si placet* non ad *Periclitemur*, sed ad in iis quidem exemplis.

18. 74. *hunc au dico patronum.* Ex coniectura au restitui pro perversa optimorum utriusque familiae codicum lectione *ait*. Sententia haec est *ach. ich meine diesen Beschützer, leider spreche ich von diesem Beschützer des Pice-nischen und Sabinischen Gebietes.* Exclamat autem Cicero quod sit istiusmodi homo, unus ex Antonii sodalibus, patronus factus illorum agrorum. Turpis enim nota illorum temporum, cum, quod antea optimo cuique tributum erat, tum istiusmodi hominibus contingeret. Grammaticum veterem *ait* ex *au* fecisse eundemque ipsum illud *ait*, quod perversum esse mox sensit, notasse apparet. Itaque in optimis quibusdam codicibus *ait* inventum est, in plerisque autem *omisum*. Nec sane ii qui delendum putarunt *ait* neque aliud quiddam in *ait* latere viderunt, quidquam causae afferre potuerunt cur grammaticus *ait* supra versum scripserit. Peccaverunt autem saepissime in hoc docti quod falsarum lectionum

originem non indagarunt. De *au* lexica conferantur quae ex Plauto et Terentio locos attulerunt simillimos. Nam tale quiddam apud Ciceronem non saepe legi posse manifestum est. Extinguuntur autem apud Ciceronem talia nonnumquam in codicibus, ut d. Rep. I, 38, 59 *o te infelicem*, sicut recte Wolffius pro *a te* scribendum esse existimavit: idemque Ambrosius habet.

18. 74. *o turpem notam temporum nomen illorum*. Egre gie sic cum in optimis legatur codicibus, repudiavi aliquando vulgatam *o turpem notam temporum illorum*, in paucissimis quibusdam codicibus inventam. Conficitur autem vulgata ipsis verbis *temporum illorum*, pro quibus *temporum horum* dici debebat. Haec in recepta lectione inest sententia *o ein wie schimpflicher Fleck der Zeiten ist die Benennung jener Menschen*: ut vocabulo illorum omnes ii significantur qui et sic nominati sunt et indignissimi fuerunt. De re ipsa conferatur Philipp. II, 41, 107.

18. 74. *non erat aequum*. Restitui *non* pro *num* ex omnibus fere codicibus. Vituperat autem Cicero vehementius aliquanto his verbis *non erat aequum* quam verbis *num erat aequum*, pro quibus potius *num aequum erat* dici debebat. In recepta enim lectione copula propter expressum *non* anteposita est.

18. 74. *neque propulsat a suis*. Sic codices omnes fere. In paucissimis *a suis* omissum est, quos hodie plerique non recte sequuntur. Nequaquam enim Cicero te a tuis solum, non etiam ab aliis, cum potes, iniuriam propulsare vult, sed exempli caussa eos commemoravit a quibus primis solet iniuria propulsari. Iniustius enim sine dubio facit, qui, cum potest, a suis non propulsat iniuriam quam qui a ceteris non propulsat. Similiter I, 7, 24 *qui autem non defendit nec obsistit, si potest, iniuriae, tam est in vitio quam si parentes aut amicos aut patriam deserat*.

19. 75. *in foro, crede mihi, saltaret*. Sic omnes deterioris familiae codices rectissime. Conferatur alt. Arch. edit. p. 20.

19. 78. *convertere*. Sic optimi utriusque familiae codices, non *convertere*, quo minus multo, quemadmodum Cicero de hac re sentiat, declaratur.

20. 80. *Ne noster quidem Gratidianus officio viri boni functus est*. Sic multi optimorum codicum. Alii multi, in quibus plerique melioris familiae codices, *boni viri*: quod perversum est. Sententia scilicet haec *viri boni, nedum boni*

vir. Nam cum Gratidianus *vir* boni officio non functus sit, multo minus boni viri officio functus est. De qua re dixi I, 15, 46.

20. 81. *tribunis plebi*. Sic multi optimorum codicum, non *tribunis plebis*. Errant autem qui omnibus locis apud Ciceronem *plebi* pro *plebis* scribendum esse opinantur. Illud quidem in graviore oratione, hoc in vulgari locum habet. Recte igitur etiam paulo ante 20, 80 *tribuni plebi*, non *tribuni plebis*.

20. 82. *an hominis figura immanitatem gerat beluae*. Egregie sic optimi et plerique codices, ut *figura* nominativus sit. In paucioribus in *figura* legitur, quod temere nonnulli arripuerunt.

21. 82. *et quam turpe esset*. Omisi cum optimis utriusque familiae codicibus *et quam inutile*, quod cum deterioribus codicibus plerique post *turpe* adiecerunt. At enim sententia loci omissis illis verbis gravior multo fit, cum ex eo ipso quod *iniustum* et *turpe* est, eluceat *inutile* etiam esse, etiamsi non ipsis verbis dicatur. Nam si cum vi quadam Cicero addere voluisset *et quam inutile*, non *quam iniustum*, sed *et quam iniustum* dixisset. Talia fere non curarunt docti. Quid intersit inter *et et et* — *et*, ostendi alt. Arch. edit. p. 26 et 27.

21. 82. *Capitalis Eteocles vel potius Euripides*. Qui sciunt ei qui loquatur apud poetam praestandum esse quod dicat exque persona omnia dicenda esse, mirati sunt quod Cicero non inverso ordine sic potius dixerit *Capitalis Euripides vel potius Eteocles*. At hi quidem verba illa *vel potius Euripides* nimis videntur urgere neque viderunt inversum ordinem scioli potius quam Ciceronis esse. Nam in ea animi affectione in qua Cicero est, non admodum curat, si iniustior adversus Euripidem esse videatur.

21. 83. *legum et libertatis interitum*. Recte sic omnes fere codices, non *et legum et libertatis interitum*. Iracundia quaedam Ciceronis non sinit id vocabulum quod magis efferratur postponi. Quocirca si voluisset maiore modo *libertatis* quam *legum* efferre, *libertatis et legum* dixisset. At recte maiore sono *legum* expressit, cum qui *leges* violet, eodem tempore *libertatem* violet.

21. 84. *pauci benevoli*. Egregie sic Bern. c; ceteri male *boni* pro *benevoli*, quasi vero quisquam, si contrarium, ut hoc loco *iniqui atque infideles* oppositum sit, tam universam vocem *bonum esse alicui* pro *benevolum esse alicui*

eligere potuerit. Cumque in Bern. c non *benevoli*, sed *benivoli* legatur, eo magis apparet cur grammaticus *boni sunt* supra deletum *benivoli* scribendum putarit. Addunt autem *sunt* omnes codices non ante *boni*, sed post *boni*. Etiam ipse Bern. c *sunt* post *benivoli* adiecit. Ne hoc quidem in coniectura illa quam adhuc omnes arripuerunt ullo modo probari potest, quod copula, cum *boni* sono efferendum sit, ante *boni* ponitur. Id vero mirum esse non debet quod in nullo codice *sunt* omissum est. Nam cum *boni sunt* supra notatum aut deletum *benivoli* scriptum esset, fieri non potuit quin aut *boni sunt* aut *benivoli* a librariis scriberetur. Hoc quidem non insolitum est quod unus ille qui infrascriptam lectionem prae tulit, ex suprascripta nihilominus *sunt* assumpsit.

22. 86. *si praemium sibi proposuisset*. Non recte multi ex uno quodam codice *posuisset* pro *proposuisset* scripserunt. Nam in parva spe quam aut haberet perfuga aut habere potuisse perfugam Cicero significat, se persuasurum esse Fabricio, non tanta iste fuit audacia ut *poni* sibi vellet praemium, sed cum verecundia quadam *proponi* sibi praemium voluit.

22. 86. *dedecus et flagitium*. Bern. c non recte et *flagitium* et *dedecus*, etiamsi in utraque lectione *dedecus* magis quam *flagitium* exprimatur. Ipsa vis orationis et quasi stomachus, si tali scelere Pyrrhus superatus esset, anteponi *dedecus* iussit. Conferatur 21, 83.

22. 87. *Ei senatus est assensus*. Copula anteposita est non quo *senatus* exprimendum sit, sed propter expressum *Ei*.

22. 87. *Piratarum enim melior fides quam senatus*. Cum duobus melioris familiae codicibus nonnulli verba *quam senatus* omiserunt. Sed cum saepenumero talia tamquam supervacanea a grammaticis notata sint caussa non perspecta cur potissimum adiecta sint, non omisi. Vis enim sententiae in hoc posita est quod a piratis ipse senatus superatus est. Contumelia igitur senatus additis illis verbis maior fit. Quis autem credat grammaticum in tam aperta sententia illud suprascripsisse? Simili ratione ductus 24, 93 ex optimis codicibus *quam si ceperit* restitui.

22. 88. *soleremus*. Sic, non *solemus*, omnes fere codices. Respicit enim Cicero ipsum illum cum Catone habitum saepe sermonem.

22. 88. *Vincat utilitas reipublicae*. Egregie sic Bern. c, quem Orellius iam secutus est. Vulgo omittunt *reipublicae*.

In tali quidem re Curionem non *Vineat utilitas*, sed *Vincat utilitas reipublicae* expresso ipso vocabulo *reipublicae* dixisse, cum ipsa res ostendit, tum quod paulo post dictum est *quia non esset utilis reipublicae*. Notas *r. p.*, quae in ipso Bern. c inventae sunt, propter proximam litteram *p* facile absorberi potuisse iudicat Orellius. Sed si casu illo absorptae fuissent, non potuissent in uno alterius familiae codice servari. Rectius statues veterem grammaticum propter ipsam proximam litteram *p* litteras *r. p.* tamquam casu ortas delevisse ideoque eas in paucissimis codicibus servari potuisse.

22. 88. *quam cum non utilem esse diceret, esse aequam fateretur*. Restitui hanc lectionem ex optimorum codicum vestigiis. Nam cum in Bern. c *non utilem diceret esse, aequam fateretur*, in alio quodam *utilem diceret non esse, aequam fateretur*, in ceteris autem fere omnibus *perverse utilem esse diceret, non esse aequam fateretur* legatur, non sanè in Bern. c lectione acquiescendum est, sed restitutis ex illo codice verbis *non utilem nec diceret esse*, sicut in illo codice pro *esse diceret* legitur, nec *aequam*, ut pro *esse aequam* habet, recipi debet. Necessarium est enim et *utilem esse diceret* pro *utilem diceret esse*, cum, cur exprimatur *utilem* in interposita oratione quietissima, nulla sit caussa, et *esse aequam* propter expressum *potius quam*, de qua antepositae caussa copulae saepenumero dixi. Ex varietate lectionis hoc concludi debet, deleto *non ante utilem* grammaticum vel suprascriptis *non supra esse aequam* vel, quod verisimilius esse videatur, in ipsa Ciceronis oratione interposuisse *non*. Deceptus est autem grammaticus vocabulo *utilitas*, cum quo conciliare non potuit *cum non utilem esse diceret*. Scilicet cum Curio diceret *Vincat utilitas reipublicae*, speciem utilitatis, non veram utilitatem viderat: ut Curio illis ipsis verbis *non utilem esse* dixerit. Illud demique attendendum est, *non ante esse aequam* et *ante esset utilis* voce exprimendum esse, non item ante *utilem*, in quo quidem ipso grammaticus, qui vocatur, sonus situs est.

23. 89. *utilitate, ut putat, officium dirigit*. Sic optimi utriusque familiae codices egregie. Nam cum Hecato ad extremum non *utilitate*, sed *specie utilitatis officium* dirigat, dici non potuit *utilitate*, sed aut *utilitatis specie* aut *utilitate*, *ut putat* aut simile quiddam. Deteriorum codicum lectione *utilitate putat officium dirigi* veteris grammatici suprascriptum glossema continetur. Suprascriptum enim *usita-*

tiorem constructionem, non ut emendaret locum, sed ut, quid usitatius fuisset, significaret. Quamquam non omnibus locis usitatiora aptiora sunt. Perversum enim plane hoc loco *putat dirigi* pro *a se dirigi putat* aut *dirigi vult*.

23. 89. *quam se navigantem in alto eiicere de navi velit*. Sic ex coniectura scripsi. Codices omnes *si* pro *se* excepto uno quodam, in quo perversum istud *si* omissum est. Hunc recentiores multi secuti sunt. At quanto rectius dominus navis, si forte accidat, navigantem se ipsum in alto eiicere de navi volet quam ipse dominus navigantem eiiciet de navi. In ipsa enim voluntatis inhumanitate humaniorem se potius et urbaniores ostendet quam barbarum, nisi forte frustra navigantem se eiicere de navi iusserit. Etiam hoc fugit editores, pro vulgata lectione, sive addatur perversum *si* sive omittatur, dicendum fuisse *quam navigantem in alto eiiciat de navi*. Grammaticus vetus cum offensus esset pro nomine *se* neque vidisset in accusativo cum infinitivo *navigantem* subiecti, *se* obiecti accusativum esse, *si* ex *se* effecit. Nam talibus locis non modo suprascribere, sed mutare solitos grammaticos quae facili negotio mutari posse viderentur, saepe vidimus, ut 32, 118. Conferatur Praef. alt. Arch. edit. p. X.

23. 90. *eique sapientes*. Sic optimi deterioris familiae codices, non *iique*. Praetuli, non quod triplex *iii* vel auribus displiceat, sicut Orellius iudicavit, sed quod propter *sapientium* commemorationem rarior et elegantior forma aptior est.

23. 90. *sibi neuter*. Sic optimi utriusque familiae codices, quos recte iam I. F. Heusingerus secutus est. Sententia haec est *soll denn keiner von beiden es an sich reissen?* Multi praetulerunt *sibine uter rapiat*, quod hoc significare putarunt *soll denn einer von beiden es an sich reissen?*, quod et languidius multo est nec satis Latine dicitur. Nec enim ullo loco *uter* pro *alteruter* dictum est.

23. 91. *venenum fugiens*. Restitui aliquando post Lambinum ex optimis et plerisque deterioris familiae codicibus *venenum* pro *vinum*. In hoc enim vis exempli quod *venenum* fugiens vendi fingitur. Nam ne tum quidem si quis venenum a pharmacopola sive quo alio poposcerit, quo fortasse aut semet ipsum aut alium necare velit, viri boni est fugiens venenum vendere et dissimulare fugiens vendi venenum. Diogenes quidem non necesse putat dicere, falsa nimirum ratione ductus, quod sic fortasse nex prohibeatur.

Fugit vero doctos in vulgata lectione perperam *vinum fugiens* pro *fugiens vinum* dici. Nam si de vino dicere voluisset, maximo sono *fugiens* exprimendum ideoque anteposendum fuisset. Opponeretur enim tum bono vino. At alia ratio huius est exempli. Ex omnibus rebus quae diuturnitate temporis aut negligentia corrumpi possint, gravissima ponitur, *venenum*: atque haec quidem caussa cur antepositum sit. Grammaticum *vinum* supra *venenum* scripsisse non potest esse mirum. Etenim de vino fugiente saepe, de veneno fugiente nusquam fortasse legerat. Nonium quoque in voc. *Fugere* non *venenum fugiens*, sed *vinum fugiens* ex hoc loco laudare taedet propemodum commemorare. Conferatur I, 17, 56.

23. 91. *Haec sunt quasi controversa iura Stoicorum.* Addidit hoc Cicero post ea exempla in quibus specie quadam controversia Stoicorum locum habere potuit, etiamsi ne in his quidem recte dubitari significet. His ipsis igitur verbis lectio *venenum* egregie firmatur. Etenim si antea de *vino* fugiente dictum esset, non de ea re dictum esset, de qua cum specie quadam iuris dubitari potuisset, sed de fraude turpi. Tum quidem verba *Haec* — *Stoicorum* post *assentior* ponere necesse erat. Nam quae in extremo capite posita sunt exempla, in iis nulla prorsus debet esse controversia, cum, quid sit faciendum, appareat. Nec sane sine caussa *sunt* post *Haec*, non post *iura* aut *Stoicorum* positum est. Expressum est enim *Haec*, quia posterioribus exemplis, ut vidimus, priora opponuntur. Qui igitur haec insiticia esse putarunt, nec horum verborum nec totius loci sententiam perspexerunt.

23. 91. *furacem.* Egregium hoc: nam aliud est *furacem*, aliud *furem* esse. Qui de *furtis* scire debuit, praestabat edicto aedilium, sicut scriptum legimus 17, 71. *Furacem* recte Orellius eum intelligendum dicit qui levia furti vini et escarum committit. Hoc autem attendendum est, in quatuor illis vocabulis *mendacem*, *aleatorem*, *furacem*, *ebriosum* primum et tertium exprimendum esse. Et sane peior est mendax aleatore, furax ebrioso. Qui ex coniectura *voracem* pro *furacem* legi voluerunt, non reputarunt *voracem* ex emendationibus quidem moribus vituperandum esse, non tamen eodem modo de *voraci* ac de *mendaci* et *aleatore* et *ebrioso* iudicari posse. Nec profecto de *voracitate* servi quaerat nisi avarus homo.

23. 92. *Perspicuum est iam.* Recte sic optimi et pleri-

que deterioris familiae codices. Nam quod in ceteris legitur *Perspicuum iam est*, ut magis efferri debeat *Perspicuum*, propter desipientiam illam cum qua Cicero de hac Stoicorum controversia loquitur, praeferrī a multis non debebat.

24. 92. *ut item tum eo liceat uti*. Restitui *item tum* ex Bern. c. Optimi codices multi *item* omisso *tum*, deteriores aliquot *iterum* pro *item tum*. Illud quidem apparet, in tali caussa aegrotum ipsa praesentia mali commotum sic potius interrogaturum esse *darf ich es auch jetzt gebrauchen?* quam *darf ich es zum zweiten Male gebrauchen?* Ex varietate lectionis hoc concludi debet grammaticum *deletum*, quod non intellexerat, *iterum* supra *item* scripsisse.

24. 93. *quod aliter heredem eum scripturus ille non esset*. Cum optimis deterioris familiae codicibus *heredem eum* pro *eum heredem* scripsi. Sonus enim maior in solo vocabulo *heredem* positus est. Si ipsum quoque *aliter* sono efferretur, quod, si *eum* post *aliter* poneretur, necessarium esset, vis vocabuli *heredem* male minueretur. Ideo autem grammaticus *eum heredem* supra *heredem eum* scripsit quod, cum plerumque *heredem scribere* coniungatur, idem hoc loco fieri voluit. De quo more grammaticorum dixi Praef. alt. Arch. edit. p. XI.

24. 93. *honestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit quam si ceperit*. Restitui *quam si ceperit*, a plerisque editoribus omissum, ex optimis utriusque familiae codicibus. Additum est cum magna vi. Intelligitur videlicet *sestertium millies*, quod qua una condicione capiat, in proximis ostenditur. Quaeritur igitur, quid in tali caussa sapiens faciat: utrum nihil capiat, an capiat. Talia tamquam supervacanea notari solere a grammaticis supra 22, 87 vidimus.

25. 94. *quibus illa promiseris*. Nonnulli iteratione vocabuli *illa* offensi insititium hoc loco *illa* putarunt neque considerarunt, cum antea *illa*, hoc loco *promiseris* exprimitur, cur offendantur, causam nullam esse. Nec sane talia addere solent grammatici, sed tamquam supervacanea notare.

25. 94. *optavit interitum Hippolyti, filii sui*. Cum sono non *Hippolyti*, sed *interitum* et *filii* efferatur, egregie in optimis multis utriusque familiae codicibus *sui* post *filii* legitur. In ipsa dissimilium coniunctione *optavit interitum*: quis enim pater optet *interitum* filii? vis loci sita est. Haec vero adiecto pronomine *sui* maximopere augetur. Grammaticum delevisse *sui* tamquam supervacancum, cum tot similia deinceps viderimus, quis miretur? Nam cur suprascripserit

sui, nulla caussa nec sane hic talibus locis eius mos fuit. Conferatur 24, 93 et 94.

24. 95. *quo optatu impetrato*. Sic egregie Bern. c. Ceteri *optato*, nisi quod in paucis quibusdam omissum est, quos nonnulli editores secuti sunt. Sed hoc ipsum vocabulum, quia *optatus* perversitas urgenda fuit, egregie repetitur. Sono igitur *optatu*, non *impetrato* efferendum est. Atque haec quidem caussa cur *optatu*, non *optato* scriptum sit. In iis enim substantivis quae secundum quartam declinationem formantur, maior quaedam inesse solet vis. Hoc autem uno loco *optatu* legitur, ut uno loco p. Flacc. 37, 92 *an etiam scripsit oratu tuo?* Nec sane Ciceroni in gravissima sententia eiusdem soni iteratio *optato impetrato* placere potuit. Grammaticus offensus in rarissimo vocabulo in ipsa Ciceronis oratione *o ex u* effecit: de quo more Praef. alt. Arch. edit. XI dixi. Nam eundem grammaticum totum vocabulum tamquam supervacaneum notasse non mirabere.

25. 95. *qua nihil erat eo quidem anno*. Quod in paucis quibusdam codicibus in *eo* pro *eo* inventum est, pessimum est. Grammaticus enim cum vidisset in his verbis nihil proximo in *suo regno* respondere, vel in *eo eo* vel in *eo* supra *eo* scripsit, nec profecto in *eo quidem* pro *eo quidem* legi voluit, quod librarii quidam putarunt. Egregie regni illius significationem hoc quidem loco omisit, ut Iphigenia non modo in illo regno, sed ne in ullo quidem eo anno quidquam natum esse pulchrius significaret.

25. 96. *versemur*. Sic optimi utriusque familiae codices, non *versabimur*, quod adhuc omnes editiones occupavit. Rectius multo esse *versemur* ex verbis *quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus* sequitur. Significat enim Cicero se propter illam causam quam attulit etiam in iis quae restent consilium propositum servare velle. Grammaticus vetus propter proximum *docebimus*, cuius aliam prorsus condicionem esse non vidit, *versabimur* supra *versemur* scripsit.

26. 97. *in quotidianis laboribus et periculis*. Sic codices plerique; in paucis quibusdam *periculis et laboribus* inventum est. Grammaticus cum non perspexisset antepositum esse *laboribus*, non quo in hac notione gravius aliquid inesset quam in *periculis*, (*pericula* enim profecto maiore sunt vi quam *labores*) sed quia in vita difficilius sine laboribus dies quam sine periculis solet esse: *periculis et laboribus* supra *laboribus et periculis* scripsit. Atque haec qui-

dem caussa cur in duobus codicibus plane omissum sit *periculis et*. Sonum in *laboribus*, non in *quotidianis* situm esse elucet.

26. 98. *Furere assimilare, ne coiret, institit*. Sic iam Orellius cum Bern. c. Cum ceteris codicibus ceteri editores male *assimulavit* pro *assimulare*. Sententia haec est *um nicht mitzugehen, feng er an sich zu stellen, als sei er wahnsinnig*. Grammaticus vetus cum *assimulare institit* coniungendum esse non vidisset, infinitivo *assimulare* offensus *assimulavit* supra deletum *assimulare* scripsit.

26. 99. *esse domui suae*. Optimi deterioris familiae codices *domui*, non *domi*. Cum Cicero ostendere velit Regulum, quamvis magna fuerit utilitatis species, eam falsam iudicavisse, necesse est species utilitatis ipsis verbis augeatur: ideoque et paulo ante *quae erat talis*, non *quae talis erat* dictum est, (nam qui haec verba insiticia putarunt, magnam eorum vim non perspexerunt) et hoc loco *domui suae*, non *domi suae*. Solet enim Cicero in graviore sententia antiquius *domui suae* praeferre, ut et ii temere faciant qui omnibus locis *domi suae* et ii qui omnibus locis *domui suae* praeferre velint.

26. 99. *negat*. Restitui ex optimis deterioris familiae codicibus *negat* pro *neget*. Fiducia illa cum qua quaerit Cicero, repudiat *neget*. Nos *wer leugnet?*, non *wer sollte leugnen?*

27. 100. *Num*. Sic in meliore familia legitur; in deteriore *Nam* inventum est. Cum caussa nulla sit cur a grammatico *Nam* supra *Num* scriptum sit nec sane ita defendi possit ut *quam me* post *locupletiores* intelligas, (fingere enim filium sic cogitantem patre parum dignum sit) restat ut in eo libro ex quo ceteri deterioris familiae codices originem duxerunt, casu *Nam* pro *Num* scriptum esse sumas.

27. 100. *Harum enim est virtutum*. Recte sic optimi codices, cum exprimatur *Harum*. Male in aliis alio loco *est* legitur. Nam ne in Bern. c. quidem bene post *virtutum* positum est. Solum videlicet *Harum*, non *Harum virtutum* exprimendum est. Pessime quidem Beierus cum duobus quibusdam codicibus *est* post *proprium* posuit, quod post expressum *Harum* legi de qua saepe diximus repugnat.

28. 102. *habebit*. Restitui aliquando ex optimis deterioris familiae codicibus *habebit* pro *habebat*. Perperam enim Cicero de turpitudine ista ita locutus esset quasi locum habuisset. Necessarium igitur est *habebit*. Loquitur

autem is quem dicentem Cicero facit, quasi de re praesenti loquatur.

28. 103. *per vim hostium*. Cum de eo quod inter hostes ipsos ratum esse debeat dicatur, optime *hostium* in omnibus fere codicibus adiicitur. Sonus quidem in *vim*, non *hostium* positus est. Grammaticus cum supervacaneum habuerit *hostium*, notavit: nisi forte casu propter similem exitum *hostium* in paucissimis codicibus excidit.

29. 105. *non modo non*. Sic et omnes deterioris familiae et aliquot melioris familiae codices. Pauci *non* post *modo* omittunt. Praetuli *non modo non*, quamquam *esse* et ad *sed ne malum quidem* et ad *non modo non summum malum* pertinet, et quod utraque enuntiationis pars suum revera habet praedicatum et propter tranquillitatem animi, cum qua Cicero maxima auctoritate philosophos hoc affirmare dicit. Iis quidem locis ubi *non modo* — *sed ne* — *quidem* dictum est, commotiore animo et unum et alterum locum habere negatur. Sed commotior animus num philosophis affirmantibus dignissimus sit, recte dubitabitur. Quis vero miretur grammaticum veterem cum toties *non modo* ante *sed ne* — *quidem* legisset, etiam hoc loco *non* tamquam supervacaneum notasse? Quod ad causam attinet cur soleat toties in sententia graviore *non modo* ante *sed ne* — *quidem*, non *non modo non* dici: in particulis *non modo non* solum sequente *sed ne* — *quidem*, sed etiam sequente *sed etiam* vis quaedam negandi inest. Nam ubicumque *non modo* — *sed etiam* dicitur, is qui loquitur, quod particulis *non modo* subsequitur, minus multo vult respici, ut negandi quaedam vis ipso *non modo* contineatur. Inest enim rhetorica quaedam et urbana negandi ratio in *non modo*. Errant igitur qui in *non modo* — *sed ne quidem* negandi vim particularum *non modo non* ex ipso *non modo*, sed ex *sed ne* — *quidem* profectam esse arbitrantur. Potius sic dicendum est, quia negandi quaedam vis in ipso *non modo* insit, *non modo* etiam ante *sed ne* — *quidem* dici posse.

29. 105. *turpificati animi*. Egregie sic codices omnes. Additum est enim *turpificati*, ut eo nagis turpificati animi cum turpi corpore eluceat comparatio.

29. 106. *ii tamen*. Recte sic Orellius cum multis utriusque familiae codicibus, non *hi tamen*. Agitur enim de iis qui remissius ista disserunt. Veritas die *wenigstens*, ut, cur exprimatur, causa nulla sit.

29. 107. *Est autem ius etiam bellicum*. Adjiciunt au-

tem codices omnes fere nec sane in tali transitu nisi durissime omittatur. Sono et *bellicum* et *hoste* efferendum est. Et ne quis supervacaneum aliquid verbis *saepe cum hoste* addi putet, ad solam *fidem iuris iurandi* pertinent.

29. 107. *id si non fecerit*. Optime sic cum omnibus fere codicibus iam Lambinus. Omnes enim statim eum intelligunt qui iuravit. Temere igitur plerique ex paucis quibusdam codicibus *feceris* arripuerunt.

29. 107. *definitus est communis hostis omnium*. Sanavi locum conclamatum eo quod ex coniectura est pro *sed* scripsi. Sententia loci haec est *Denn der Secrüber gehört nicht zur Zahl der rechtmüssigen Feinde: er ist zum gemeinschaftlichen Feind aller erklärt worden*. Intelligendum igitur *ab omnibus*, quod rectissime, cum proximum sit *hostis omnium*, non est additum. Barbarum aliquid esse *non est ex numero definitus* omnes consentient. Quamquam non modo barbara est, sed incredibilis etiam dicendi ratio, cum nihil usitatus sit quam *esse ex numero*.

29. 108. *iuraris*. Sic codices omnes fere. Qui cum paucissimis *iuraveris* scribendum putarunt, non considerant omnem deesse causam cur maiore vi efferatur. Nec enim ullo loco Ciceronem temere antiquiores formas recentioribus praeferre saepissime vidi.

29. 108. *condiciones pactionesque bellicas*. Sic omnes fere codices. Paucissimi quidam nullius auctoritatis codices *condiciones* pro *condiciones* legunt: quos unus Orellius secutus est. At enim, cum *condictio* certam habeat significationem hanc *gerichtliche Ankündigung* cumque *condiciones bellicae* vox usitata sit, temere hoc factum est. Quis vero miretur quod propter proximum *pactionesque* grammaticus *condiciones* supra *condiciones* scripsit. Non magis recte quidam Top. 21, 82 *an ab aliqua quasi condicione hominum et pactione* ex coniectura *condicione* legi voluerunt.

30. 109. *qui tum tribuni plebis erant*. Recte codices omnes et hic et 31, 112 in quietissima oratione *plebis*, non *plebi*. Non igitur ullo loco *tribuni pl.*, sed aut *tribuni plebis* aut *tribuni plebi* scribendum est, nisi forte *tribuni pl.* pro usitatore, id est pro *tribuni plebis* scribetur.

31. 112. *qui postea est Torquatus appellatus*. Qui haec verba insiticia esse putarunt, neque magnam eorum vim perspexerunt neque *est post postea*, non post *appellatus* positum esse considerarunt. Rectissime enim Cicero haec interponit ut et statim caveat ne quis relegatum Titum iam

illo tempore torquem detraxisse putet, et coniunctione clarissimi Torquati nominis et relegationis illius de qua agitur lectorem commoveat. Quodsi horum verborum pulchritudo in dissimilium coniunctione sita est, illorum verborum quae in extremo capite leguntur, pulchritudo in similium coniunctione cernitur. Narrat enim Cicero T. Manlium, qui iam adolescens pulcherrimum facinus commiserit, eundem postea rem optime gessisse.

31. 112. *cum primo luci*. Ex coniectura sic iam Beierus et Orellius. In optimis enim melioris familiae codicibus *cum primo lucis*, in deteriore familia et in aliquot melioris familiae codicibus *cum prima luce* legitur. Praetuli ipse quoque antiquius *cum primo luci*, cum Cicero totam hanc rem animo enarret altiore. Atque hoc uno quidem loco in re apertissima Nonius suprascriptam lectionem *cum prima luce* repudiavit. Nam in voc. *lux* ex loco tertii libri de Off., qui casu excidit, ostendere voluit etiam Ciceronem *lucem* masculino genere dixisse. Conferatur 14, 58.

31. 112. *Iuravit hoc terrore coactus*. Male plerique cum nonnullis utriusque familiae codicibus *coactus terrore pro terrore coactus*, quod ex optimis deterioris familiae codicibus restitui. Non enim *coactus*, sed *terrore* exprimendum est, cum huius ipsius expressione omnes minores timores excludantur. Pessime autem *terrore* eo sono exprimeretur quem repressum nominavi. Grammaticus vetus, ne quis *hoc terrore* coniungeret, *coactus terrore* supra *terrore coactus* scripsit.

32. 113. *unum ex decem*. Temere nonnulli cum Gu. tertio *ex decem* omiserunt. Egregie appositum esse, ut ex decem unum tantum redisse appareat, iam Orellius sensit. Quod in optimis deterioris familiae codicibus verba *novem revertisse* — *paulo postquam* interciderunt, casu factum sit necesse est, quamquam caussam casus videre non queo. Nam si, ut Orellius iudicavit, librarii ex priore *decem* ad hoc aberassent, non haec verba quae omissa sunt, sed verba *nobilissimis* — *unum ex decem* omissa essent.

32. 114. *qui periculo mortis diffugissent*. Sic praeter Bern. c, in quo *qui periculum mortis defugissent* inventum est, codices omnes. Bern. c secutus est Orellius. Cum significet Cicero multo turpius futurum fuisse, si tot millia hominum qui emori potius quam capi, manere potius quam fugere deberent, in acie capti essent aut fugissent, quam teneri ab Hannibale, a consulibus relictos in castris: non potest invidiose satis *fuga* commemorari. Invidiosius autem

est periculo mortis diffugere, durch die Gefahr vorm Tode bewogen sich auf die Seite machen, die übrigen in Stich lassen, (*diffugere enim non est, ut Orellius putavit, nach verschiedenen Seiten hin fliehen, quod Latini passim fugere dicunt, sed fuga se a ceteris separare*) quam periculum mortis defugere. Hoc usitatius quidem, sed hoc loco minus aptum. Sono autem non acie et mortis, sed ipsius invidiae caussa acie et diffugisset efferendum est. Grammaticus rarissima dicendi ratione offensus periculo supra periculum, defugissent supra diffugissent scripsit. Conferatur Caes. B. C. I, 82, 2 contra opinionem enim militum famamque omnium videri proelio diffugisse magnum detrimentum afferebat. Sic codices omnes. Invidiosius enim sane, cum pugnari omnes voluissent, diffugisse proelio quam defugisse proelium visus est. Illud est sich aus Scheu von einem Treffen fern halten.

33. 116. Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Annicerii philosophi nominati omne bonum in voluptate posuerunt. Sententia haec est Aber die Anhänger des Aristipp, welche die Cyrenaischen und Anniceriischen Philosophen genannt worden sind. Qui supervacaneum esse philosophi putarunt, ludibrii caussa additum esse non viderunt. Nam qui omne bonum in voluptate posuerunt, philosophorum nomine indignissimi fuerunt. Annicerios non tam indignos philosophorum nomine quam Cyrenaios a Cicerone haberi (voluptatem enim amplexati, sicut Beierus dicit, non tamen aspernabantur dignitatem) etiam ex particula atque sequitur.

33. 118. sed tamen quoquo modo possunt. Egregie Cicero et paulo ante et hoc loco quoquo modo possunt adiecit. His ipsis enim verbis despicientia illorum optime declaratur.

33. 118. sed ad voluptatem utilitatemve referantur. Cum ex ipsa coniunctione utilitatis cum voluptate perspicui possit, speciem utilitatis, non veram utilitatem dici, cur offendere, caussa nulla est. Ceteris quidem locis omnibus aut species utilitatis aut utilitas quae videtur aut utilitas, ut putat scriptum legimus. Ad hanc autem utilitatem, quae videatur esse, et bonitatem et liberalitatem et comitatem te referre vetat.

33. 119. dissimilibus. Recte sic, non dissimillimis optimi utriusque familiae codices, quos ante Heusingerum editores secuti sunt plerique. Sententia enim haec est dissimilibus, nedum dissimillimis. Grammaticus quidem propter antegressa si cum honestate voluptatem tamquam cum homine

pecudem copulavissent temere dissimillimis tamquam rectius supra dissimilibus scripsit.

33. 119. *finis bonorum et malorum.* Editores quidam ex coniectura *et malorum* deleverunt, quod Cicero de *finibus bonorum et malorum*, non de *fini bonorum et malorum* dicere soleat. At non considerarunt eam ipsam ob causam hoc loco praelatum esse singularem numerum quod maxime de *bonorum* fini dicatur.

33. 121. *Quamquam et hi tibi.* Restitui aliquando post Lambinum ex optimis melioris familiae codicibus *et ante hi.* Cum maxima enim urbanitate *et interpositum* est. Intelligendum enim *et ceteri et hi.* Si abesset *et*, contraria sententia evaderet *hi, non ceteri*, quod perversum est. De *et* dixi I, 37, 133.

33. 121. *monimentis.* Sic Bern. c cum aliis nonnullis codicibus. De plerisque nihil constat. Praetuli et hoc loco et I, 44, 156, ubi idem Bern. c *monimentis* habet, antiquiorem formam, cum de *litterarum* monimentis dicatur.

C o r r i g e n d a .

pag. lin.

33. 3. *naturae*, non *natura*.
33. 7. *fugiendumque*, non *fugiendumve*.
34. 35. *continenter*, non *continentur*.
39. 12. *intelleverit*, non *intellexit*.
40. 22. *de privatorum*, *de civium*, non *de privatorum civium*.
49. 36. *scientia: illa*, non *scientia. Illa*.
58. 35. *quantam*, non *quanta*.
61. 35. *Est*, non *Et*.
74. 1. *qui*, non *quid*.
87. 14. *accepimus*, non *accipimus*.
94. 18. *ibi*, non *sibi*.
105. 10. *gentis*, non *gentes*.
106. 36. *blanditiis, officiorum non*, non *blanditiis officiorum, non*.
108. 28. *plebi*, non *plebis*.
127. 8. *particulam*, non *particulum*.
149. 23. *sic*, non *si*.
-

Wissenschaft und Universität in ihrer Stellung zu den praktischen Interessen der Gegenwart. Eine Gegenschrift gegen: Prof. *K. H. Scheidler* „Ueber die Idee der Universität und ihre Stellung zur Staatsgewalt.“ Von Dr. *Carl Biedermann*, ausserordentl. Prof. d. Phil. an der Universität Leipzig. 1839. 8 $\frac{1}{2}$ Bogen. 2/3 Thlr.



